

ความคิดทางการเมืองในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475

ประวัติและการศึกษาในเบื้องต้น (พ.ศ. 2443-2463)

ปรีดี พนมยงค์ เกิดเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2443 ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นลูกคนที่สองของนายเลียง กับนางลูกจันทน์ พนมยงค์ มีพี่น้องทั้งหมด 8 คน เป็นชาย 4 คนและเป็นหญิง 4 คน¹ บิดามารดาประกอบอาชีพกสิกรรมทำนา นายเลียง พนมยงค์ บิดาของปรีดีเป็นชาวอำเภอรุ่งเก่า เกิดที่บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเก่า เช่นเดียวกัน ส่วนบิดามารดาของนายเลียง คือ ปู่และย่าของปรีดีนั้น ชื่อชายเกิด และนางคุ้ม พนมยงค์ ทั้งสองเป็นผู้มีรายได้อาศัยอยู่ในฐานะคหบดี ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า

เมื่อเริ่มจำความได้ก็เห็นเศษสถานของครอบครัวที่ตกทอดมาจากปู่ย่า ซึ่งแสดงว่าเป็นครอบครัวที่สมัยนั้นเรียกกันว่า "ผู้มีอันจะกิน" เปรียบเทียบได้กับการแบ่งชนชั้นที่สมัยใหม่เรียกว่า "นายทุนชั้นกลาง" แต่ปู่ย่าผมมิใช่ นายทุนสมัยใหม่ (Modern Capitalist) หากเป็นนายทุนตามวิธีการผลิตศักดินา (Feudal mode of production) จึงเขาลักษณะเป็น "คหบดี" ตามวิธีแบ่งวรรณะสมัยศักดินา ปู่ย่าผมมีบุตรชายหญิงหลายคน ซึ่งใครรับส่วนแบ่งมรดกไปประกอบอาชีพ บางท่านรักษารู้นะคหบดีไว้ได้ บางท่านก็ซุกซนตกเป็นผู้มีทุนน้อย ส่วนบิดาผมเลือกอาชีพทำนา จึงประสบชะตากรรมอย่างชาวนา ซึ่งกระทบถึงความเป็นอยู่ของครอบครัว²

¹กลุ่มวิจัยประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, "ปรีดี พนมยงค์ ชีวิตและงาน พ.ศ. 2443-2526" ใน ธรรมศาสตร์ 49 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 79.

²ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบาลอาวุโส ปรีดี พนมยงค์, อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์รัฐบาลอาวุโส ปรีดี พนมยงค์ เมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2525 (กรุงเทพฯ: โครงการ "ปรีดี พนมยงค์ กับสังคมไทย", 2526), หน้า 20-21.

และปริศิไค้เล่าถึงฐานะและประวัติของครอบครัวว่า

นายเสียง บิศาปริศินั้นไม่ชอบรับราชการ เพราะนายเสียงชอบผจญภัย
 คั้งนั้น ภายหลังจากที่แต่งงานกับแม่ของปริศิมีบุตรหัวปีแล้ว นายเสียงจึงไป
 ทำป่าไม้ที่บริเวณพระพุทธรบาท ดินที่มีไชปาชุกชุม สมัยนั้นการทำป่าไม้
 ไม่คุ้มกับการทองป่วยไซ จึงไค้เปลี่ยนไปทำนาที่ทาหลวง ซึ่งญาติผู้ใหญ่
 อันคัมอำผู้หนึ่งชื่อผัง (ขุนประเสริฐ) เป็นผู้มีหลักฐานในตำบลนั้น สมัย
 นั้นยังไมมีการชลประทาน ฝนแล้งตึกตอกกัน 2 ปี ทำนาไม่ไค้ผล นาย
 เสียงจึงไปปรับทุกชกกับเจ้าคุณไชยวิชิศา (นาค)¹ ถึงการจะหางานทำ
 เพื่อเลี้ยงชีพและครอบครัว ท่านเจ้าคุณไค้ลาออกจากราชการไปก่อน
 แลวหลายปี จึงแนะนำว่านายเสียงชอบผจญภัย จึงควรไปบุกเบิกที่บริ-
 เวณชายอำเภอดุทัย ซึ่งสมัยนั้นเป็นทุ่งชาง ให้ชวนนายอ้อพี่ชายนาย
 เสียงไปควย แต่ท่านจะไค้คุณแคง (ต่อมารับราชการเป็นหลวงปรุฉึก
 โยธาภิจ) บุตรชายของท่านที่เป็นหนุ่มออกไปบุกเบิกไลชางควย แลวก็
 แบ่งที่บุกเบิกให้ระหว่างกัน สามท่านตกลงคัมค้ำแนะนำของท่านเจ้า
 คุณ เมื่อบุกเบิกคอสูชางจนไชลงชางถอยออกจากบริเวณนั้นแลวก็แบ่งที่
 บุกเบิกระหว่างกัน คุณแคงจับจองแถวลำแคง นายอ้อกับนายเสียง
 จับจองแถวลำชะแมก แต่ชางก็ยังมีรบกวนอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อชาว
 ออกรวงงอกงาม ชางก็พากันมาตั้งไชลงกินชางที่เพาะปลูกไว้ คอมา
 ราชการไค้ตั้งอำเภอวังน้อยขึ้น จึงโอนบริเวณลำแคงและลำชะแมก ซึ่ง

¹ เจ้าคุณไชยวิชิศา (นาค) ที่กล่าวถึงนี้ คือ พระยาไชยวิชิคสิทธิสาครา นาม
 เคิม "นาค" ซึ่งเคิมเคยค้ำรงค้ำแหน่งเป็น "หลวงวิเสศสาสิ" ค้ำแหน่งเป็นผู้ช่วยสदान
 ทูคประจำกรุงลอนคอน และไค้เคยเข้าร่วมกับพระเจ้านองยาเชอ 3 องค์ กับพระวรวงศ์
 เชอ 1 องค์ และข้าราชการสदानทูกสยามประจำกรุงลอนคอน และที่ประจำกรุงปารีส
 อีก 6 ท่าน รวมทั้งสิ้น 11 ท่าน ทำหนังสือกราบบังคัมทูลรัชกาลที่ 5 ขอให้ทรงเปลี่ยน
 ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบ "คอนสทิทูชานแนลโมนากี" เมื่อหลวงวิเสศสาสิ
 กลับสยามแล้วไค้รับราชการในกระทรวงนครบาล และไค้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และ
 ค้ำแหน่งสูงชัน จนกระทั่งเป็นพระยาไชยวิชิคสิทธิสาครา ผู้รักษากรุงเก่า พระยาไชย
 วิชิคสิทธิสาครานี้ มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับนายเสียง พนมยงค์ ทั้งนี้เพราะมารคาของ
 พระยาไชยวิชิศา เป็นพี่น้องร่วมบิดามารคาเคียวกับย่าของนายเสียง และพระยาไชยวิชิศา
 นี้ ยังมีบุตรคนหนึ่งชื่อพระยาชัยวิชิควิศิษฐธรรมชาคา(ช่า ๗ ป้อมเพชร)ซึ่งเป็นบิดาของท่าน
 ผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ภรรยาของปริศิ พนมยงค์.

เดิมอยู่เขตอำเภออุทัยนั้นขึ้นกับอำเภอวังน้อย ต่อมาบริษัทชุกคลองคูนา
สยามโคชุกคลองมาตั้งบริเวณที่คูแกลง นายฮอ นายเสียง บุคเบิกจับจอง
ไว้ ในสัมปทานที่รัฐบาลให้แก่บริษัทนั้นมีความว่า ถ้าบริษัทโคชุกคลอง
ไปถึงที่โคกให้ถือบริเวณ 40 เส้น ทั้งแต่ฝั่งคลองแต่ละฝั่ง เป็นของบริษัท
นั้น แต่บริษัทก็ให้สิทธิแก่ผู้จับจองไว้ก่อนแล้วที่เสียค่าชุกคลองในอัตราไร
ละ 4 บาท เพื่อไถกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่จับจองไว้ก่อนนั้น เจ้าคุณทรง
พระยาไชยวิชิตา (นาค) ในนามคุณแกลง กับนายชั้น นายฮอ นาย
เสียง จึงต้องเสียเงินในบริษัทคนละ 200 ไร่ . . . บิคาณจึงได้มีที่ดิน
อยู่ที่นั่น แคว้นากัง 200 ไร่ ทำนาคนเคียวก็ไม่ไหว ก็ให้เขาเช่า
ไปบางปี ที่แรกก็ทำนาเอง บิคาณมีควาย 5-6 ตัว ผมยังจำได้ว่า
ขโมยเอาไปหมดเลย ชาวนาจึงเคือกรอนหลายอย่างรวมทั้งถูกขโมย
ควาย¹

นอกจากนี้ ปรีดีได้เล่าว่า จากการศึกษาที่ตนเกิดในครอบครัวชาวนา แม้ว่าจะ
เป็นครอบครัวชาวนาที่มีฐานะพอสมควร ก็มีส่วนทำให้ตนได้เห็นสภาพความเป็นอยู่ในชนบท
และความอึดคักขัดสนของชาวนาโดยทั่วไป ซึ่งปรีดีได้กล่าวไว้ว่า "ผมประสบพบเห็นความ
อึดคักของบิคาณารกา และเมื่อไปอยู่กับบิคาณก็พบเห็นความอึดคักของชาวนาทั่วไป" และ
"ปรีดีก็ได้ทราบความคิดต่างๆในการทำนาของบิคาณด้วย"² แต่แม้ว่านายเสียง บิคาณของ
ปรีดีจะเป็นผู้สนใจในการกสิกรรมและการทำงานเป็นอย่างมาก แต่นายเสียงก็นิยมส่งเสริม
ให้บุตรได้รับการศึกษา ทั้งที่เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ได้กล่าวถึงนายเสียงไว้ว่า

นายเสียง พนมยงค์ เป็นผู้สนใจในกสิกรรมและที่สนใจที่สุดคือ การทำนา
ดูเหมือนกับว่าพบกับข้าพเจ้าที่ไรที่จะไม่พูดเรื่องทำนาเป็นไม่มี แต่ถึงว่า
จะฝึกฝายอยู่กับการทำนามากก็จริง นายเสียง พนมยงค์ มิได้ละเลยที่จะ
ส่งเคราะห์และให้การศึกษาแก่บุตรเลย พยายามส่งบุตรเขาเรียนศึกษา
ในชั้นต้นเมื่อยังเยาว์อยู่ ก็ได้เรียนในโรงเรียนที่ไกลบ้าน ครั้นโตขึ้นก็
ส่งลงมาอยู่กับญาติและศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนกรุงเทพฯ ทำคังนั้นนับ
ว่าโคมลคัสมความประสงค์ เป็นอันว่านายเสียง พนมยงค์ ได้กระทำ

¹ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . . , หน้า 22-24.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 21 และ 23.

หน้าที่เป็นบิดาที่คี่ และตั้งใจสงเคราะห์บุตรตามธรรมเนียม¹

ดังนั้น ปรีดี จึงได้รับการส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ปรีดีเริ่มเรียนหนังสือครั้งแรกเมื่ออายุ 5 ขวบ ที่โรงเรียนบ้านครูแสง ซึ่งเป็นโรงเรียนใกล้บ้าน แล้วได้ย้ายไปเรียนต่อที่บ้านหลวงปราณีตา (เปี่ยม) ที่อำเภอท่าเรือ เมื่ออ่านออกเขียนได้แล้ว ได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนวัดรวก ซึ่งสมัยนั้นเป็นโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอท่าเรือ สอบไล่ได้ชั้น 1 แห่งประโยค 1 ตามหลักสูตรกระทรวงธรรมการสมัยนั้นที่จำแนกการศึกษาสามัญออกเป็น 3 ประโยคๆ ละ 4 ชั้นแล้ว ในเวลานั้น กระทรวงธรรมการได้จัดหลักสูตรใหม่ จำแนกการศึกษาเป็นชั้นมูล ชั้นประถม และชั้นมัธยม ปรีดีจึงย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนวัดศาลาปูน อำเภอกรุงเก่า จนสอบไล่ได้ประถมบริบูรณ์ตามหลักสูตรใหม่² ในปี 2454 บิดามารดาจึงส่งเข้ามาเรียนต่อในกรุงเทพฯ ที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร โดยได้พำนักอยู่กับพระภิกษุแห่งวัดนั้น ปรีดีได้เรียนอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรเพียงปีเดียว เมื่อสอบไล่ได้ชั้นมัธยมเตรียมที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรแล้ว ได้ย้ายกลับไปเรียนต่อที่โรงเรียนทิวอย่างมณฑลกรุงเก่า จนสอบไล่ได้ชั้นมัธยม 6 (ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดสำหรับหัวเมืองในเวลานั้น) เมื่อปี 2457 อายุได้ 14 ปี เมื่อเริ่มปี 2458 บิดามารดาได้นำเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง โดยได้ฝากให้อยู่ในความอุปการะของพระวิจิตรมนตรี (สุก กุณฑลจินดา) และต่อมาได้ย้ายไปอยู่ในความอุปการะของมหาอำมาตย์ตรี พระยาชัยวิชิตวิศิษฏธรรมธาดา (ข้า ๓ ป้อมเพชร) ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่³ ปรีดีได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบ แต่เรียนอยู่เพียง 6 เดือน ก็ลาออกและกลับไปอยู่กับบิดา ในเวลานั้นปรีดีมีอายุเพียง 15 ปีเศษ ซึ่งปรีดีได้เล่าไว้ในเวลาต่อมาว่า "เวลานั้นผมสำเร็จมัธยมซึ่งเขาถือว่าบริบูรณ์แล้ว ตามปกติเข้าเรียนที่ไหนก็ได้ แต่ผมอายุ 15 เศษ จะเข้าโรงเรียนรัฐประศาสนศาสตร์ไม่ได้ ผมก็ออกไปอยู่นา ตอนนี้ได้ประโยชน์ เมื่อ

¹ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ . . . , หน้า 17.

²ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์" (ปารีศ, 2525), หน้า 2.

³ไสว สุทธิพิทักษ์, ดร.ปรีดี พนมยงค์, พิมพ์ครั้งที่ 2. (กรุงเทพฯ: บพิชการพิมพ์, 2526), หน้า 6-7.

อายุ 17-18 จึงเข้าเรียนกฎหมาย¹ ในปี 2460 เมื่อปรีดีมีอายุ 17 ปีแล้ว จึงได้เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และได้ศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่เนคิบัณฑิตสภาโดยอาจารย์เลเคแกร์ (E. LADEKER) ที่ปารีสศาสตร์ต่างประเทศเป็นผู้สอน ปรีดีได้ใช้เวลาศึกษากฎหมาย 2 ปีเศษ ก็สอบไล่วิชากฎหมายชั้นเนคิบัณฑิตได้ ในปี 2462 ซึ่งในเวลานั้นมีอายุเพียง 19 ปีเศษ จึงยังเป็นเนคิบัณฑิตไม่ได้ เพราะอายุยังไม่ครบ 20 ปีบริบูรณ์ ตามข้อบังคับสมัยนั้น ต้องรอจนมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ในปี 2463 จึงได้เป็นสมาชิกสามัญแห่งเนคิบัณฑิตยสภา²

ในช่วงระยะเวลาที่ปรีดีศึกษาอยู่ในประเทศไทยนี้ ปรีดีได้เล่าว่าตนได้เรียนรู้และค่อยๆ เกิดจิตสำนึกเห็นสมควรเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือกฎหมายมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้อกฎหมายตามลำดับ คือ

1. ขณะที่ปรีดีเรียนอยู่ในชั้นประถมนั้น เคยได้ยินบิดาสนทนากับชาวนาที่ปรับทุกข์ถึงความเดือดร้อนในการท้าวาหากิน บิดาได้บอกแก่ชาวนานั้นๆ ถึงการที่ท่านได้ยินเจ้าคุณเลาให้ฟังว่า ที่อังกฤษมีสภาผู้แทนราษฎร คือ สภาที่ราษฎรเลือกผู้แทนไปประชุม ผู้ใดมีความทุกข์ร้อนอย่างไรก็แจ้งแก่ผู้แทนของตนไปขอรองรัฐบาลได้ ขณะนั้นปรีดีก็ยังเด็กอยู่มาก จึงไม่สนใจเรื่องนี้ พอจำได้เวลาต่างๆ เท่านั้น

1.1 ต่อมาเมื่อปรีดีได้เข้าเรียนในชั้นมัธยม ซึ่งต้องเรียนภูมิศาสตร์กว้างขวางขึ้นบ้าง รวมทั้งประวัติศาสตร์ของทั้งโลกโดยสังเขป ครูสอนว่า แบบการปกครองประเทศแยกออกเป็น 3 ชนิด คือ

1. พระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือกฎหมาย เรียกว่า "สมบูรณาญาสิทธิราช"

2. พระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้อกฎหมายการปกครองแผ่นดิน

3. ราษฎรเลือกตั้งขึ้นเป็นประมุข เรียกว่า "ริบลิค" (สมัยนั้นแปลเป็นไทยว่า "ประชาธิปไตย" ต่อมาภายหลังพ.ศ. 2475 จึงแปลคำว่า "ริบลิค" เป็นภาษาไทยว่า "สาธารณรัฐ") มีคณะเสนาบดี การปกครองประเทศคามความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร ปรีดีจึงทราบวิธีการปกครองจากหัวขอยุานั้น

¹ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ . . . , หน้า 36.

²ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 2.

1.2 ครั้นถึงร.ศ. 130 คือ พ.ศ. 2454 มีเหตุการณ์สำคัญ 2 ประการเกิดขึ้น ที่ทำให้ปรีทิสสนใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือกฎหมาย คือ

1. นสพ. ลงข่าวค้นเค้นคิดคอกันถึงสงครามในประเทศจีนระหว่างฝ่ายเก็กเหม็ง ภายใต้งานำของซุนยัตเซ็นกับฝ่ายกษัตริย์ราชวงศ์แมนจู ครุบางท่านที่ท้าวหน้าโคกคึกคามชาวและเอามาวิจารณ์ให้นักเรียนฟังว่า วันไหนฝ่ายโคซนะ ฝ่ายโคแพ ซึ่งทำให้ปรีทิสและนักเรียนที่สนใจเกิดสนุกกับข่าวนั้น ฝ่ายพวกจีนเก็กเหม็งที่อยู่ชยาทก็โคใช้วิธีโฆษณา โดยเช่าห้องไว้ที่ตลาดหัวรอไว้เป็นห้องอ่านหนังสือ มีภาพการรบเพื่อแจกจ่ายแก่ผู้สนใจ ส่วนจิว ที่ศิลปินจีนแสดงประจำที่วัดเชิง (วัดพันธุเชิง) นั้น ก็เปลี่ยนเรื่องเล่นใหม่ให้สมกับสมัย คือ เล่นเรื่องกองทัพเก็กเหม็งรบกับกองทัพกษัตริย์ จึงทำให้คนดูเห็นเป็นการสนุกควย ต่อมาในไม่ช้าความปรากฏว่าฝ่ายกษัตริย์แห่งราชวงศ์แมนจูของฝ่ายแพ ครุที่ท้าวหน้าจึงพูดเปรยๆกับปรีทิวว่า ระบบสมบูรณาจกธิปไตยในจีน ยังเหลือแต่รัสเซียกับเมืองไทยเท่านั้น ครุไมรูวาระบบสมบูรณาจกธิปไตยใน 2 ประเทศนี้ประเทศใดจะดีสุดก่อนกัน

2. ต่อมาปลายปีร.ศ. 130 ก็มีข่าวแพร่ไปถึงบ้านปรีทิสที่อยู่ชยาว่า นายทหารจำนวนหนึ่งกับพลเรือนอีกบางส่วนโคเตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองระบบสมบูรณา เพื่อให้มีการปกครองแบบกษัตริย์ภายใต้กฎหมาย แต่ยังไม่ทันลงมือกระทำก็ถูกรัฐบาลจับกุมส่งศาลพิเศษพิจารณาตัดสินลงโทษขนาดหนัก ปรีทิสสนใจในข่าวนั้นมาก เพราะเห็นว่าเมืองไทยก็มีคณะร.ศ. 130 รักชาติกลาหาญ เตรียมการเลิกระบบสมบูรณา หากแต่มีคนหนึ่ง ในขณะที่นั้นทรยศนำความไปแจ้งแก่รัฐบาล ปรีทิสจึงพยายามสอบถามแก่ผู้รู้เรื่องเพื่อทราบเรื่องของคณะร.ศ. 130 ด้วยความเห็นใจมาก

2. ต่อมาระหว่างพ.ศ. 2458-59 ปรีทิสโคออกไปช่วยบิดาท่านาก่อนที่จะเข้าโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม. . . ปรีทิสโคสัมพันธ์กับภาวะความเป็นอยู่ตามความเป็นจริง อันเป็นบทเรียนให้ปรีทิสทราบความยากลำบาก อคติคชัคสุนของชาวนา อาทิ. . . ปรีทิสจึงระลึกถึงคำสอนของครูและเหตุการณ์ต่างๆ ดังกล่าวในข้อ 1.1 และข้อ 1.2 นั้นว่า ถ้าเมืองไทยมี parliament คือ สภาที่ราษฎรเลือกผู้แทนไปประชุม เพื่อเรียกร้องรัฐบาลใหม่ให้มีคชัคสุนบำรุงสุขของราษฎรโคแล้ว ก็จะแก้ไขความเดือดร้อนของราษฎรโค¹

¹ ปรีทิส พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . ., หน้า 34-38.

นอกจากนี้ ปรีดียังได้เล่าว่า ในช่วงที่ศึกษากฎหมายอยู่ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรมนั้น ปรีดีได้เรียนรู้ถึงปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างบุคคลและสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวก ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่

ในพ.ศ. 2460 ปรีดีได้เป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม แม้ว่าสมัยนั้นโรงเรียนกฎหมายได้สอนวิชากฎหมายแพ่งและกฎหมายอาญา ซึ่งเป็นประเภทกฎหมายเอกชนนั้นเป็นส่วนใหญ่ แต่ในวิชาพระธรรมนูญศาลยุติธรรม และวิชาพิจารณาความอาญาและความแพ่งนั้น อาจารย์ผู้สอนก็ต้องกล่าวถึงบุคคลที่มีสิทธิพิเศษนอกอำนาจศาลยุติธรรมสำหรับพลเมืองส่วนมาก คือ

1. พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งแถมอมเจ้าขึ้นไปนั้น ถ้าทรงกระทำความผิดอาญาก็เป็นอำนาจของศาลรับสั่งกระทรวงวังที่จะพิจารณา และนำความเห็นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชวินิจฉัย จึงต่างกับพลเมืองไทยส่วนมากที่ขึ้นต่อศาลอาญา ถ้าในหลวงทรงวินิจฉัยว่าเจ้านายองค์ใดทรงกระทำความผิดความอาญา เจ้านายองค์นั้น ก็ถูกขังในที่แห่งหนึ่งของกระทรวงวัง เรียกว่า "สนม" ไม่ใช่เรือนจำ และไม่ต้องถูกใส่โซ่ตรวน เพียงแต่เจ้านายที่เอาตรวนใส่พานไว้ในห้องขังนั้น . . .

2. คนสัญชาติในบังคับต่างประเทศที่มีสัญญาไม่เสมอภาคกับสยามนั้น มีสิทธิพิเศษในทางอาญาและแพ่ง คือ ถ้าทำผิดในทางแพ่งหรืออาญา ศาลยุติธรรมไม่มีอำนาจชำระ ผู้เสียหายและอัยการต้องฟ้องผู้กระทำความผิดนั้นต่อศาลกงสุลของชาติต่างประเทศนั้นๆ นอกจากชาวยุโรปและชาวญี่ปุ่นแล้ว มีชาวเอเชียแห่งอาณานิคมของฝรั่งเศสและชาวญี่ปุ่นได้สิทธิพิเศษเช่นนั้น ส่วนคนจีนหลายคนก็เห็นว่าได้ประโยชน์จากการเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้น ก็หาทางเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้นด้วย. . .¹

ในเรื่องสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวกที่ปรีดีได้ศึกษาที่โรงเรียนกฎหมาย ตามที่ปรีดีได้กล่าวไว้ข้างต้น คงมีส่วนทำให้ปรีดีได้เห็นถึงปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างบุคคลต่างๆ โดยเฉพาะระหว่างราษฎรสามัญกับพระบรมวงศานุวงศ์ และเห็นถึงปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งเป็นการจำกัดอำนาจอธิปไตยของไทยในเวลานั้น ซึ่งในปัญหาเหล่านี้ ปรีดีอาจมีความคิดและความสนใจมาก่อนที่จะไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส และภายหลังจากที่สำเร็จการศึกษา และได้เป็นอาจารย์สอนกฎหมายที่โรงเรียนกฎหมายนี้ในเวลาต่อมา ปรีดีก็ได้สอนให้เห็นถึงปัญหาสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวกและปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของไทยไว้ด้วยใน "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" และ "คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ" ซึ่งจะกล่าวต่อไป

ในช่วงปี 2460-2461 ที่ปริทัศน์เป็นนักเรียนกฎหมาย ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ปริทัศน์นอกจากจะศึกษาวิชากฎหมายตามปกติแล้ว ยังได้ทำงานเป็นเสมียนสำนักงานทนายความพระวิจิตรมนตรี (สุก กุณฑลจินคา) ซึ่งเป็นอดีตอธิบดีศาลสมณฑลชุมพร, อดีตผู้ช่วยเจ้ากรมพระธรรมนูญทหารบก และต่อมาในปี 2462-2463 ได้รับราชการเป็นเสมียนโท กรมราชทัณฑ์ นอกจากนี้ ในปี 2462 ก่อนหน้าที่ปริทัศน์ จะสำเร็จเป็นเนติบัณฑิตสยาม และมีอายุเพียง 19 ปี ปริทัศน์ได้เป็นทนายความว่าความอยู่คดีหนึ่งซึ่งสร้างชื่อเสียงให้กับปริทัศน์มากคือคดีที่เรียกชื่อกันในสมัยนั้นว่า "คดีประทุษร้ายส่วนแพ่ง" กล่าวคือ เมื่อพ.ศ. 2461 อัยการสมุทรปราการได้เป็นโจทก์ฟ้องนายลิ่มซุ่นหงวน เป็นจำเลยในคดีประทุษร้ายส่วนแพ่งว่า เมื่อวันที่ 16 กันยายน 2461 เวลากลางวันเรือโป๊ะชื่อ คงหลี่ นำเบอร์ 38 ของจำเลย ซึ่งจอดอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการ ได้โดนพลับพลา สถานที่ของรัฐบาล ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำเสียหายไปเป็นราคา 600 บาท โดยความประมาทของจำเลย จึงขอให้จำเลยใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน 600 บาท ปริทัศน์ซึ่งในเวลานั้นเป็นนักเรียนกฎหมาย ได้ขออาสาว่าความเป็นทนายแก้ต่างให้นายลิ่มซุ่นหงวน จำเลย โดยขออนุญาตเป็นพิเศษต่อผู้พิพากษาเจ้าของคดี ทั้งนี้เพราะในเวลานั้น ปริทัศน์ยังไม่สำเร็จวิชากฎหมายและยังไม่บรรลุนิติภาวะ ซึ่งมีผู้กล่าวกันว่า การที่ปริทัศน์ นักเรียนกฎหมายที่ยังเรียนไม่จบและทั้งยังไม่เคยว่าความมาเลยในชีวิต ขอรับอาสาว่าความคดีนี้ ได้ทำให้พวกทนายอาวุโสทั้งหลายในสมัยนั้นได้พากันยิ้มเยาะและวิพากษ์วิจารณ์หน้าใหม่ เพราะตามรูปคดีแล้ว มีความรู้สึกกันว่า เมื่อเรือสำเภานายลิ่มซุ่นหงวน จำเลย ได้ไปชนพลับพลาที่ประทับของในหลวงเสียหาย จำเลยอยู่ในฐานะเสียเปรียบมาก จึงหาทนายความที่จะหาญเข้าไปแก้ต่างให้จำเลยได้ยาก แต่ปริทัศน์ได้รับเป็นทนายแก้ต่างให้จำเลย และผลของการเข้าเป็นทนายของปริทัศน์นี้ ปรากฏว่า ในศาลชั้นต้น อัยการโจทก์เป็นผู้ชนะคดี แต่ภายหลังจากที่ปริทัศน์ ทนายฝ่ายจำเลยได้ยกข้อกฎหมายและข้อเท็จจริงอุทธรณ์คำพิพากษาศาลชั้นต้น ทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกา ก็พิพากษาคงกันให้ฝ่ายจำเลยเป็นผู้ชนะคดีในที่สุด¹ ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวถึงคดีนี้ในเวลาต่อมาว่า

¹รายละเอียดคำพิพากษาคดีนี้ ฎใน ปริชา สุวรรณหัตถ์, "นายปริทัศน์ พนมยงค์ "พลาทิสัย" คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 115 พ.ศ. 2463" ใน ปริทัศน์ พนมยงค์, ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน. . ., หน้า 630-632.

ผมในฐานะนายท้อผู้ว่าเป็นภยันอกอำนาจ เวลานั้นยังไม่มีประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ใช้ศัพท์ใหม่ว่า "เหตุสุดวิสัย" ผมจึงต้องใช้ศัพท์เก่า ที่ปรากฏในกฎหมายลักษณะ เบ็ดเสร็จอาจคดีตัวอย่างสมัยพระเอกาทศรถ ในคดีเงินงงแสง ที่ผู้เช่าสำเภาไปค้าขายและถูกพายุอับปางลงกลางทะเล เจ้าของเรือไคฟ่องเรียกค่าเสียหาย คดีว่ากันถึงฎีกาทอพระเอกาทศรถ ซึ่งทรงวินิจฉัยว่าเป็นภยันอกอำนาจ ผู้เช่าเรือไม่ทองไรค่าเสียหาย¹

การที่ปรีดี ซึ่งเป็นนักเรียนกฎหมายและมีอายุเพียง 19 ปี สามารถว่าความคดีซึ่งจำเลยตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบมาก ให้จำเลยเป็นฝ่ายชนะคดีได้นี้ ทำให้ปรีดีมีชื่อเสียงจากการเป็นทนายว่าความคดีนี้มาก แต่คดีนี้ก็ เป็นคดีแรกและคดีสุดท้ายที่ปรีดีได้เป็นทนายว่าความ เพราะต่อมาในเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2463 ปรีดีก็สามารถสอบชิงทุนและได้รับการคัดเลือกจากกระทรวงยุติธรรมให้ไปศึกษาวิชากฎหมายต่อที่ประเทศฝรั่งเศส

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับการศึกษาและความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงเวลาที่ปรีดีได้ศึกษาอยู่ในประเทศไทยนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ปรีดีได้เริ่มเรียนรู้และสนใจปัญหาการเมืองการปกครอง รวมทั้งปัญหาชาวนาอยู่แล้วบ้างก่อนที่จะไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส โดยอาศัยการศึกษาตั้งแต่ในระดับมัธยม โดยครูที่มีลักษณะก้าวหน้า ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า "ครูของผมแม้จะเป็นครูบ้านนอก คือ ครูที่อยู่ชานเมืองไม่ใช้ครูกรุงเทพฯ แต่ท่านมีลักษณะก้าวหน้า ผมสงสัยว่าท่านได้รับการจัดตั้งจากพวก ร.ศ. 130 "² และโดยได้รับผลสะท้อนจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในจีน และเหตุการณ์ ร.ศ. 130 รวมทั้งการเรียนรู้ชีวิตชนบท และการศึกษาที่โรงเรียนกฎหมาย นอกจากนี้ ปรีดีอาจจะได้รับอิทธิพลทางความคิดที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบสมบูรณาญาจาก ก.ส.ร. กุหลาบ และเทียนวรรณ³ อีกด้วย ดังที่ปรีดีได้กล่าวถึงบุคคลทั้งสองว่า

¹ปรีดี พนมยงค์, ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน. . ., หน้า 632.

²ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . ., หน้า 40.

³ในเรื่องความคิดทางการเมืองของ ก.ส.ร. กุหลาบ และ เทียนวรรณ อยู่ใน มนินยา ฐานะภูมิ, ก.ส.ร. กุหลาบ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525) และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, สรณิพนธ์ของเทียนวรรณ (กรุงเทพฯ: องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2517).

เมื่อครั้งข้าพเจ้าเรียนในชั้นมัธยมเบื้องต้น สมัย 60 ปีที่ผ่านมาแล้ว เคย
ไต่ถามและไต่ถามและไต่ถามคนธรรมดาสามัญที่มีอายุชราแล้ว 2 คน คือ
ก.ส.ร. กุหลาบ ที่ออกนิตยสาร "สยามประเภท" ที่คณะครูระบบปกครอง
สมบูรณ์ว่า จนมีผู้ใฝ่ความว่าผู้นี้มีจิตฟุ้งซ่าน แต่เมื่อข้าพเจ้าไปพบก็ไม่เห็น
ว่าท่านฟุ้งซ่าน อีกคนหนึ่งคือ "เทียนวรรณ" ซึ่งมีฉายาว่า "วรรณภา" ¹
ท่านผู้นี้มีคติประชาธิปไตยมาก ขณะนั้นท่านหนวดขาวแล้ว ประมาณว่า
ขณะนั้นมีอายุเกือบ 70 ปี ข้าพเจ้าพบที่ตึกแถวใกล้วัดบวรนิเวศน์ ท่าน
ผู้นี้เคยติดคุกเพราะเขียนหนังสือและโฆษณาที่ขัดแย้งระบบสมบูรณ์ . . .¹

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่ปรีดีได้ศึกษาอยู่ที่ประเทศไทยนี้ ปรีดี
ไต่ถามความสนใจในความเป็นไปของบ้านเมือง และ ไต่ถามเห็นปัญหาบางประการที่ดำรง
อยู่ในเวลานั้น รวมทั้งมีความปรารถนาที่จะแก้ไขปัญหา และสนใจที่จะศึกษาปัญหาเหล่านี้
นั้นด้วย เมื่อมีโอกาสไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศสในเวลาต่อมา ปรีดีจึงได้ศึกษาและ
พัฒนาความตึกความเห็นของตนเพิ่มมากขึ้น ซึ่งปรีดีได้กล่าวในเวลาต่อมาว่า

ผมได้กล่าวแล้วถึงสภาพสังคมไทยที่ผมประสบพบเห็นแก่ตนเองว่า ราษฎร
ไต่ถามความอึดอัดขัดสนในทางเศรษฐกิจ และไม่มีสิทธิเสรีภาพกับความ
เสมอภาคในทางการเมือง อีกทั้งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและอำนาจของ
หลายประเทศทุนนิยม ผมไต่ถามความตึกก่อนที่ไต่ถามศึกษาในฝรั่งเศสแล้ว
ว่า จะต้องคนควาศึกษาเพิ่มเติมว่ามีวิธีใดที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของ
ราษฎรดีขึ้น²

ในช่วงที่ปรีดีได้ศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศสนี้เอง ที่ทำให้ปรีดีมีความรู้กว้างขวาง
มากขึ้น และมีความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยในเวลานั้น

การศึกษาและความตึกทางการเมืองในช่วงอยู่ฝรั่งเศส (พ.ศ. 2463-2470)

ปรีดีได้เริ่มต้นการศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศสด้วยการศึกษาภาษาฝรั่งเศสและความ
รู้ทั่วไปที่วิทยาลัย (Lycée) กอง (Caen) และศึกษาพิเศษจากอาจารย์เลอบอนัวส์

¹ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย
(กรุงเทพฯ: นิติวะช, 2515), หน้า 15-16.

²ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . ., หน้า 51.

(Lebonois) ซึ่งเป็นเลขาธิการสถาบันบูรณาการระหว่างประเทศ (Institut Pedagogique International) หลังจากนั้นจึงเข้าศึกษาวิชากฎหมายที่มหาวิทยาลัยกอง (Caen)¹ ซึ่งการศึกษาของปรีดีในระยะเริ่มต้นนี้ คร.เคื่อน บุนนาค ได้กล่าวว่า "ท่านปรีดีมีความเฉลียวฉลาด สติปัญญาดี เรียนทั้งภาษาฝรั่งเศส ลาติน อังกฤษ ไม่ถึงปีก็สอบเข้าคณะนิติศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเมืองกอง (Caen) ได้"² การศึกษาวิชากฎหมายของปรีดีที่มหาวิทยาลัยกองในระยะเริ่มแรกนี้ เป็นการศึกษาในชั้น "บาเชอลิเออร์" กฎหมาย (Bachelier en Droit) อันเป็นการศึกษาชั้นต้น ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า "เมื่อผมได้ทุนรัฐบาลไปศึกษากฎหมายในฝรั่งเศสนั้น ผมเป็นเนติบัณฑิตสยามแล้ว แต่ผมมีอายุเพียง 20 ปี อาจารย์ของผมจึงแนะนำให้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยตั้งแต่ชั้นต้นเหมือนนักเรียนฝรั่งเศสตามหลักสูตรคณะกฎหมาย (Faculte de Droit) ที่ต่างกับการศึกษาในสยามและในประเทศแองโกล-แซกซอน"³ ปรีดีได้ศึกษาในชั้น "บาเชอลิเออร์" กฎหมาย เป็นเวลา 2 ปีตามหลักสูตรการศึกษา และสอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น "บาเชอลิเออร์" กฎหมาย ต่อจากนั้นก็ศึกษาต่ออีก 1 ปี สอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น "ลิซองซีเอ" กฎหมาย (Licencié en Droit) ซึ่งเทียบได้กับชั้นนิติศาสตร์บัณฑิต ในหลักสูตร 3 ปีของการศึกษาชั้นลิซองซีเอ ออง ครีว นี้ ปรีดีได้ศึกษาวิชา พงศาวดารกฎหมาย, กฎหมายโรมัน (บุคคลและทรัพย์สิน) , กฎหมายแพ่ง (บุคคลและทรัพย์สิน) , กฎหมายว่าด้วยการปกครองแผ่นดิน และ เศรษฐวิทยา (ตอนที่ 1 และตอนที่ 2) ในปี ที่ 1 และศึกษาวิชา กฎหมายโรมัน (ลักษณะหนี้) , กฎหมายลักษณะอาญาและวิธีพิจารณาอาญา, กฎหมายลักษณะปกครองท้องถิ่น และ เศรษฐวิทยา (ตอนที่ 3) ในปี ที่ 2 เมื่อสอบไล่ได้ปีที่ 2 และได้รับปริญญารัฐเป็นบาเชอลิเออร์กฎหมายแล้ว ปรีดีได้เรียนต่อในปีที่ 3 โดยได้ศึกษาวิชากฎหมายแพ่ง (ลักษณะมรดก และทรัพย์สินในระหว่างผู้เมีย) , กฎหมายการค้าขาย, วิธีพิจารณาความแพ่งและค้าขาย, กฎหมายนานา

¹ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 2.

²เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก, พิมพ์ครั้งที่ 2. (กรุงเทพฯ: สำนัคดีธรรม, 2517), หน้า 25.

³ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . ., หน้า 51.

ประเทศแพนดกคึกคัก, กฎหมายการคลัง และกฎหมายอื่นๆอีก 2 วิชา¹ จึงได้รับปริญญา
 ญารัฐเป็นลิขสิทธิ์เอกกฎหมาย หลังจากนั้น ปรีดีได้ย้ายจากมหาวิทยาลัยกอง มาศึกษาต่อ
 ที่มหาวิทยาลัยปารีส เข้าอยู่ในคณะนิติศาสตร์ และศึกษาต่อในชั้นคอกเตอร์กฎหมาย
 ซึ่งตามหลักสูตรของการศึกษาในชั้นคอกเตอร์กฎหมายนี้ ปรีดีจะต้องศึกษาวิชา พงศา-
 การกฎหมายอย่างพิศการ, แพลและวินิจัยบทกฎหมายโรมัน, ศึกษากฎหมายโรมันอย่าง
 พิศการและลึกซึ้ง, ศึกษากฎหมายแพ่งอย่างพิศการและลึกซึ้ง และเลือกเรียนวิชากฎหมาย
 อื่นๆอีก 1 วิชา และในภาคสุดท้าย จะต้องเขียนตำรากฎหมาย (Thèse) หนึ่งเล่ม²
 ซึ่งปรีดีได้เขียนตำรากฎหมายหรือวิทยานิพนธ์ในเรื่อง " Du Sort des Sociétés de
 Personnes en cas de Dé cés d' un Associé (Etude de droit français et
 de droit comparé) " แพลเอาความเป็นภาษาไทยได้ว่า "ในกรณีที่หุ้นส่วนคน
 หนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของห้างหุ้นส่วนส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร (ศึกษาตามกฎหมาย
 ฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ)" ³ ปรีดีจึงได้รับปริญญาญารัฐเป็น "คุณวุฒิบัณฑิตกฎหมาย"
 (Doctuer en Droit) ฝ่ายนิติศาสตร์ (Science Juridiques) และได้รับ
 เกียรตินิยมดีมาก (Très bien) ซึ่งกล่าวกันว่า ปรีดีเป็นคนไทยคนแรกที่สอบได้คุณวุฒิ
 บัณฑิตกฎหมายของรัฐ (Docteur de l'Etat) ซึ่งคุณวุฒิบัณฑิตกฎหมายของรัฐนี้ จะ
 แยกต่างจากคุณวุฒิบัณฑิตของมหาวิทยาลัย (Docteur de l' Université) ในแง่ที่ว่า
 ผู้ที่จะเป็นคอกเตอร์ของรัฐได้ จะต้องเป็นผู้ที่เรียนมาตั้งแต่ชั้น Licence en Droit
 ในปีที่ 1 ตลอดมาจนถึงชั้น Doctorat en Droit ⁴ ซึ่งต้องเรียนเหมือนคนสัญชาติฝรั่ง
 และผู้ที่ได้เป็นคอกเตอร์กฎหมายของรัฐนี้ เท่านั้นที่มีสิทธิเข้ารับตำแหน่งในการสอน
 เป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ หรือมีสิทธิเข้าสอบแข่งขันเป็นศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยได้,
 มีสิทธิเป็นทนายความ ผู้พิพากษา อัยการ ฯลฯ ได้ ในขณะที่ผู้ได้เป็นคอกเตอร์มหา-
 วิทยาลัยจะไม่มีสิทธิเหล่านี้⁵

¹ปรีดี พนมยงค์, "การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ", บทบัณฑิตย์
 เล่ม 4 : ตอนที่ 11 (มิถุนายน 2469) : 661-665.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 669-671.

³เดือน บุญนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส . . ., หน้า 31.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

⁵ปรีดี พนมยงค์, "การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ", หน้า 665-
 668 และ 675.

นอกจากปรีดีจะสอบไล่ได้ปริญญาตรีเป็น "คุณวุฒิบัณฑิตกมลหมาย" แล้ว ปรีดียังได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์ และสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจ (Diplôme d' Etudes Superieures d' Economie Politique) เพิ่มขึ้นอีก¹ ซึ่งปรีดีได้ให้สัมภาษณ์ในเวลาต่อมาว่า

โดยที่ผมสนใจในวิชาเศรษฐศาสตร์ ฉะนั้น เมื่อผมสอบไล่ได้ปริญญาเอกกฎหมายฝ่ายนิติศาสตร์แล้ว ผมจึงสอบไล่ได้เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือ "ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจการเมือง" (Diplôme d' Etudes Superieures d' Economie Politique) ซึ่งมีวิชาเศรษฐศาสตร์พิสการ, ประวัติศาสตร์ลัทธิเศรษฐกิจ, กฎหมายและวิทยาศาสตร์การคลัง, กฎหมายและวิทยาศาสตร์การแรงงาน ผมจึงได้ศึกษาระบบเศรษฐกิจหลายชนิด รวมทั้งระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมที่เกี่ยวกับแผนเศรษฐกิจ. . .²

และการศึกษาในทางเศรษฐกิจของปรีดีในช่วงที่อยู่ฝรั่งเศสนี้เอง ที่มีส่วนอย่างสำคัญต่อความคิดในทางเศรษฐกิจของปรีดี โดยเฉพาะความคิดในการจัดการเศรษฐกิจการเมือง, ทางค้ำโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ที่ปรีดีได้เสนอขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 4

ปรีดีได้ใช้เวลาศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสทั้งหมดเป็นเวลา 7 ปี ซึ่งในช่วงเวลาของการศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศสนี้เอง ที่ทำให้ปรีดีมีความรู้กว้างขวาง ทั้งทางด้านการเมือง, ทางค้ำกฎหมาย และทางค้ำเศรษฐกิจ รวมทั้งความรู้ทางค้ำอื่นๆ ทั้งนี้เพราะหลักสูตรการศึกษาของประเทศฝรั่งเศสได้กำหนดให้ผู้ศึกษาต้องศึกษาทั้งทางค้ำกฎหมายและทางค้ำเศรษฐกิจ รวมทั้งความรู้ทางค้ำอื่นๆด้วย เพื่อให้มีความรู้กว้าง

¹ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 2.

²ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ. . ., หน้า 52.

ขวาง กิ่งที่คร.เคื่อน บุนนาค¹ ไก่กล่าวว่

วิชาชั้น Licence 3 ปีนี้ บรรจวิชาหลักสำคัญทั้งสิ้นได้เข้าไปในสมอง
แน่นเปรี๊ยะ วิชาใหญ่ที่คงเรียนทั้ง 3 ปี และมีการสอบทั้งเขียนและ
ปากเปล่าทุกปี ก็คือ กฎหมายแพ่ง ถือเป็นหลักฐานของวิชาทั้งปวง ถูก
จากกฎหมายแพ่งก็คือ กฎหมายโรมันและ เศรษฐศาสตร์ ซึ่งรวมลัทธิด้วย
เรียนวิชาละ 2 ปี กฎหมายอื่นเรียนเต็มปี ปีเดียวก็มี ครึ่งปีก็มี . . .
การศึกษาแบบฝรั่งเศสถือกฎหมายเป็นหลักใหญ่ แต่เอาวิชาอื่นๆเข้ามา
สอนมากมาย เพื่อให้สอบได้ Licence en Droit มีความรูกวาง
ขวางที่สุด เขาทำงานได้เกือบทุกแห่งหน ยุติธรรม ศาล มหาดไทย
คลัง เศรษฐการ ทางประเทศ อะไรๆก็มีความรูกพอทำได้ คือ มีความรู้
มาตรฐานพอเพียง แต่ถาผู้นั้นอยากมีความเชี่ยวชาญลึกซึ้งในเรื่องใด
ก็หาโอกาสศึกษาเพิ่มเติมต่อไปในเรื่องนั้นในการศึกษาชั้นสูงต่อไป. . .²

และโดยที่ปรีติได้ศึกษาจบชั้น Licence en Droit ของฝรั่งเศส และศึกษา
ต่อจนจบชั้น Docteur en Droit รวมทั้งได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์ จนได้
รับประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นอีกนี้เอง ทำให้ปรีติเป็นผู้มีความ
รูกวางขวาง รวมทั้งการศึกษาของปรีติก็จัดอยู่ในชั้นดีเลิศ จนได้รับเกียรตินิยมค้มาก ทว่า
ให้ปรีติได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้มีความรูกความสามารถมาก และในเวลาต่อมา ก็ได้รับการ
ยกย่องเป็น "มันสมองของคณะราษฎร" และเป็นผู้นำทางความคิดคนสำคัญของคณะราษฎร

¹คร.เคื่อน บุนนาค เป็นนักศึกษาวิชากฎหมายที่มหาวิทยาลัยปารีสรุ่นหลังปรีติ
3 ปี แต่ได้ศึกษาทุกอย่างตามที่ปรีติได้ศึกษา โดยคร.เคื่อน ไก่กล่าวว่ "คุณพ่อข้าพเจ้า
ซึ่งไ่กล่าวแล้วว่รู้จักท่านปรีติมาตั้งแต่เป็นนักเรียนกฎหมายไทย ได้ส่งข้าพเจ้าให้เรียน
ทุกอย่างเหมือนที่ท่านปรีติเรียน ดังนั้น เมื่อท่านปรีติได้ Licence en Droit เข้ามา
ต่อที่ Paris ส่วนข้าพเจ้าเมื่อได้ Licence en Droit จาก Grenoble ก็เข้ามาต่อ
ที่ Paris เหมือนกัน ท่านปรีติเรียนสอบได้ Sciences juridiques ทอนหลังเขา
เปลี่ยนเป็น Droit Privé ข้าพเจ้าก็เรียนและสอบได้ Droit Privé ท่านปรีติ
เรียนและสอบได้ปริญญาโททางเศรษฐศาสตร์ ข้าพเจ้าก็เรียนและสอบปริญญาโททางเศรษฐ
ศาสตร์ได้. . ." ใน เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีติ รัชมธุอาวโส. . ., หน้า 37-39.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-29.

ในช่วงเวลาที่ปริทัศน์ศึกษาอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศสนี้ นอกจากจะศึกษาวิชากฎหมายตามปกติแล้ว ปริทัศน์ยังได้ทำกิจกรรมพิเศษในระหว่างการศึกษาด้วย คือ ในช่วงปี 2466-2467 ได้ร่วมกับนักเรียนไทยในฝรั่งเศสกับสวิสเซอร์แลนด์และนักเรียนไทยในประเทศอื่นๆ ส่วนที่ขึ้นต่อสถานทูตสยาม ณ กรุงปารีส จัดตั้งสมาคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยเรียกชื่อว่า "สมาคมยานุเคราะห์" อักษรย่อ "ส.ย.า.ม." เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า

" Association Siamoise d' Intellectualité et d' Assistance Mutuelle" อักษรย่อ "S.I.A.M."¹ ในการประชุมปีแรกของสมาคมเพื่อเลือกตั้งกรรมการบริหารนั้น ที่ประชุมนักเรียนซึ่งมีพวกเจ้าเป็นส่วนมาก ได้ลงมติเลือกมจ.เจริญใจ จิตรพงศ์ โอรสในกรมพระนริศฯ เป็นสภานายกสมาคม และปริทัศน์ได้รับเลือกเป็นเลขาธิการของสมาคม² ในปีต่อมา คือปี 2468 (ค.ศ.1925) ปริทัศน์จึงได้รับเลือกตั้งเป็นสภานายกสมาคม และในปี 2469 (ค.ศ.1926) ปริทัศน์ได้รับเลือกตั้งสภานายกสมาคมอีกครั้งหนึ่ง³ ในช่วงที่ปริทัศน์เป็นสภานายกสมาคมในปี 2468 นี้ ปริทัศน์ได้เริ่มมีความเห็นและความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของประเทศไทยในเวลานั้นแล้ว และได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนกับเพื่อนนักเรียนไทยที่กรุงปารีส รวมทั้งได้เริ่มตกลงกันที่จะดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งปริทัศน์ได้เล่าว่า

ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี ที่เคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็ก เคยรับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ 6 นั้น เมื่อมาถึงปารีสในค.ศ.1925 และได้พบข้าพเจ้าก็ไต่ถามหาข้าพเจ้าฟังถึงความเลื่อมโทรมของระบบสมบูรณาและ

¹ปริทัศน์ พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปริทัศน์ พนมยงค์", หน้า 3.

²ไสว สุทธิพิทักษ์, กร.ปริทัศน์ พนมยงค์, หน้า 28.

³ปริทัศน์ พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปริทัศน์ พนมยงค์", หน้า 3.

เสียงเรียกร้องของราษฎรในสยามที่ต้องการให้เปลี่ยนระบบนั้น ฉะนั้น
 ในค.ศ. 1925 นั้นเอง ภายหลังที่ข้าพเจ้าได้สนทนากับร.ท.ประยูร
 หลายครั้งแล้ว จึงได้ชวนเขาไปเดินเล่นที่ถนน Henri Martin
 ประารภกันว่าไคยีนผู้ต้องการเปลี่ยนระบบสมบูรณามามากมายหลายคน
 แล้ว แต่ยังไม่มีการจะตัดสินใจเอาจริง ฉะนั้นเราจะไม่พูดแค่ว่า
 คือ จะทำอะไรจริง จากนั้นอยู่ไปสู่มากแล้ววางวิธีการชวนเพื่อนที่ไว้ใจ
 ได้รวมเป็นขบวนการแรกขึ้น คือมาจิงชวน ร.ท.แปลก, ร.ท.ทัศนัย ซึ่ง
 ย้ายมาจากบ้านพักเดิมไปอยู่ดินเดียวกับข้าพเจ้าที่ "Quartier Latin"
 จึงได้สนทนากันแทบทุกวันแล้วก็ได้ชวนเพื่อนอื่นๆให้รวมด้วย¹

ดังนั้น การรวมตัวกันของปรีดีและเพื่อนที่มีความต้องการจะเปลี่ยนระบบสมบูรณา
 จึงได้เริ่มขึ้นในปี 2468 นั้น และโดยที่ในปี 2468 ปรีดีได้เป็นสภานายกสมาคม
 ปรีดีจึงได้อาศัยการที่ตนเป็นสภานายกดำเนินการเพื่อชักให้เพื่อนนักศึกษาเห็นถึงความจำเป็น
 ที่ต้องเปลี่ยนระบบสมบูรณา ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

เราได้วางแผนปลุกจิตสำนึกเพื่อนนักศึกษาทั่วไปให้เกิดความรู้สึกถึงความจำเป็น
 เป็นต้องเปลี่ยนระบบสมบูรณาว่า โอกาสที่เหมาะสมที่สุดคือ ในระหว่างมีการ
 ประชุมประจำปีค.ศ. 1925 ของสมาคมที่ข้าพเจ้าเป็นสภานายกอยู่นั้น จะได้
 จัดให้เพื่อนไทยอยู่รวมกัน ๗ คณะที่ใหญ่ที่สุดคือ "Chatresttes" ซึ่งสมา
 คมเขาไว้เฉพาะการนี้มีกำหนด 15 วัน เราได้จัดให้มีกีฬาแทบทุกชนิด
 รวมทั้ง การยิงเป้า เพื่อเป็นพื้นฐานแห่งการฝึกทางอาวุธ ในเวลาว่าง
 ก็มีการแสดงปราศรัยในเหตุการณ์ระหว่างประเทศและเหตุการณ์ภายใน
 ประเทศ และมีการโหวตที่ในหัวข้อที่เป็นคติ มีการแสดงละครที่เป็นคติ
 เช่นเรื่อง "โลเลมูรี" ของพระมงกุฎเกล้าฯ ที่แสดงถึงความเหลวแหลก
 แห่งการศาลและอัยการของบุรีที่พระองค์สมมติว่า "โลเล" มีการดนตรี
 และการขับร้องบาง แต่ไม่มีการเค่นรำยั่ววามารมณ การประชุมใน

¹ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร . . ., หน้า 21-22.

ฤดูร้อนค.ศ. 1925 ได้ดำเนินไปอย่างไค้ผลถึงความสนิทสนมกลมเกลียว
ของเพื่อนนักศึกษาไทยที่ร่วมประชุมถึงซีกที่เมื่อครบกำหนด 15 วันแล้ว
หลายคนก็ไค้แสดงถึงความอาลัยที่ทางคนจะตองแยกย้ายจากกันไป. . .¹

ในการประชุมประจำปีค.ศ. 1925 นี้ คร.เคื่อน บุนนาค ซึ่งในเวลานั้น เป็น
นักเรียนกฎหมายในฝรั่งเศสเช่นกัน แต่เป็นนักเรียนรุ่นหลังปรีดี 3 ปี จึงเป็นนักเรียนรุ่น
จูเนียร์ ไค้เล่าว่า การประชุมสามัคยานุเคราะห์ที่ซาร์แตรทส์ เมื่อเดือนกรกฎาคม
2468 นี้ มีนักเรียนไทยที่ฝรั่งเศสมาร่วมประชุมประมาณ 50 คน และคร.เคื่อน ไค้เขียน
จดหมายเล่าให้บิคาฟังว่า

การประชุมไค้ดำเนินไปด้วยการเรียบร้อยและไค้ผล คือ ความพร้อมเพรียง
สามัคคีของพวกนักเรียน ไม่มีการถือเหล่า ถือพวก ถือฝูง จนถึงกับทูล-
กระหม่อมกรมขุนสงขลา (สมเด็จพระราชบิดา) ซึ่งไค้เสด็จมาเยี่ยมรับ
สั่งว่า "ถ้าพวกนักเรียนรู้จักพร้อมเพรียงกันเช่นนี้ ทอไปในภายหน้าแล้ว
ทานจะตอง เป็นกำลังอันสำคัญของบ้านเราอันหนึ่ง" อาศัยไค้ความดูแล
อันละเอียด ชูชม ของนายปรีดี พนมยงค์ ทานสภานายกประจำปี พ.ศ.
2468 ซึ่งเวลานั้นกำลังจะเขาสอบกฎหมาย (Docteur en Droit)
พวกที่มาประชุมทางไค้รับความสุขพร้อมทั่วทุกคน. . .²

จากข้อความในจดหมายที่คร.เคื่อน บุนนาค เขียนถึงบิคาในเวลานั้น อาจเป็น
เครื่องสนับสนุนคำบอกเล่าของปรีดี เกี่ยวกับความสำเร็จของการดำเนินงานของสามัคยา-
นุเคราะห์สมาคมที่ปรีดีเป็นนายกสมาคมอยู่ในปี 2468 นั้น ในปี 2469 ปรีดียังคงไค้รับ
เลือกตั้งเป็นสภานายกสมาคมอยู่ แต่ในปีนี้ ไค้เกิดมีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างนักเรียน
ไทยกับพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์กฤดาการ อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสขึ้น ซึ่งคร.
เคื่อน บุนนาค ไค้เล่าว่า

¹ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร. . ., หน้า 22-23.

²จดหมายของคร.เคื่อน บุนนาค เขียนถึงบิคาลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2468.
ใน เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีดี รัชมุขอาวโส. . ., หน้า 4.

มุลเกิมุ นักเรียนไทยที่อังกฤษ ได้ส่งผู้แทนมาประชุมของนักเรียนไทยที่ฝรั่งเศส
 พร้อมควยความเชื่อเชื่อให้นักเรียนที่ส่งผู้แทนไปประชุมของเขาที่อังกฤษ ซึ่ง
 จะมีในเดือนสิงหาคม ในระหว่างที่ประชุม ท่านสภานายก(ปริที) โคอานจก-
 หมายเชื่อเชื่อให้นักเรียนทุกคนพร้อมเห็นคิที่จะรับค่าเชื่ออันนี้ จึงได้เลือกผู้แทน
 (มจ. ลักษ กับมจ. ธัญ) รุงขึ้นสภานายกจึงเขียนจดหมายถึงอัครราชทูตเพื่อ
 ขอให้นักเรียนทั้งสองซึ่งเป็นผู้แทนไปในการประชุมที่อังกฤษ ที่ทำเช่นนั้นก็เพราะ
 นักเรียนทั้งสองคนนั้นขึ้นแกลสถานทุก ๆ คนไม่ยอมให้อุญาค อาจว่า สมาคมอังกฤษ
 เป็นสมาคมไม่ดี ไม่มีการประนีประนอม ถ้านักเรียนสองคนนั้นไปจะได้รับความ
 อับอาย เรื่องเกิดใหญ่ขึ้น เมื่อได้รับค่าคอบของทุกๆ คนนี้ สภานายกก็ให้ประ-
 ชุมและเอาค่าคอบขึ้นอ่านให้ฟัง นักเรียนพร้อมเห็นว่าค่าคอบอันนี้ไม่มีหลักฐาน
 พระองค์เจ้าจุมพท ซึ่งเป็นพวกนักเรียนอังกฤษ ได้ลุกขึ้นยืนพูดว่า การที่ทุกๆ
 ว่าจะพวกอังกฤษนี้เป็นการไม่จริงเลย ท่านขอคานว่าเป็นความเหลวไหล นาย
 หนบ ผู้แทนอังกฤษก็โคพูดท่านเองเกี่ยวกับพระองค์เจ้าจุมพท ตกลงเป็นว่าทุก
 ไม่มีอำนาจที่จะห้ามไม่ให้นักเรียนฝรั่งเศสเขาประชุมกับพวกนักเรียนอังกฤษ
 เพราะว่าเขาไม่ถูกกับเจ้าคุณภรรยาปกครองนักเรียนที่อังกฤษ ที่ประชุมจึงเขียน
 หนังสือถึงทุกอีกเป็นคำรบสอง หนึ่งทุกอาจว่าผู้แทนที่ที่ประชุมจัดไปนั้นเป็นนัก-
 เรียน ของสถานทุก ๆ เขามีอำนาจที่จะห้ามไม่ให้ไปได้ และอีกอย่างหนึ่ง ทำไม
 ไม่มาปรึกษาหารือกับเขาเสียก่อน สภานายกก็เอาค่าคอบให้นักเรียนดู เห็น
 ว่าค่าแกตัวอันนี้ไม่ถูก การส่งผู้แทนไปไม่ไรเป็นของเสียหายอย่างหนึ่งอย่างใด
 เลย ตกลงจะส่งนักเรียนส่วนตัวไปแทน. . . ทอมมาราชทูตโคมาสู่การประชุม
 ชุม ทุกคิฉินินทาพวกกรรมการต่างๆ วันนั้นฝนตกหนักท่านออกสู่ท่าเดินตากฝน
 ใส่หมวกแกบ จะกางร่มก็ไมเอา เขาเชื่อให้เขายานก็ไมเขา ท่านเดินตรวจ
 สถานทีเกือบชั่วโมงแล้วก็กลับสถานทุก รุงขึ้นท่านเกิดทะเลาะกับคุณหลวง..
 คนทำงานของท่าน จนถึงกับเขาทองลาออกกลับเมืองไทย มุลเหตุก็คือ คุณ
 หลวงเป็นเพื่อนของนายปริที. . . ทอนหลังท่านเขียนจดหมายถึงสมาคม หา
 ว่าเป็นบอลเชวิก กลาวจะล้มสมาคมและอะไรคอบอะไรใหญ่โต เห็นว่าท่าน
 โกรธอย่างที่สุด. . . เรื่องเกิดใหญ่ขึ้นทุกที ความคอบมารับสิ่งใหม่ปริทีมาสู่ความ
 กับท่าน สมาคมเขียนคอบไปว่าท่านไม่ควรโกรธ สมาคมไมคิทำอะไรนิกเลย
 แล้วเรื่องก็ซักรไป. . . เรื่องถึงที่สุด วันที่ 3-4 ทุกโคพูดกับปริทีและคณะ
 กรรมการ ปรากฏว่าเรื่องจะถึงที่สุด ทุกแสดงควยเสียใจสิ่งที่ทำมาถักนัก
 เรียน คณะกรรมการก็เหมือนกัน. . .¹

¹ จคหมายของคร. เกือน มุนนาค เขียนถึงมิกา ลงวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2469
 ใน เดือน มุนนาค, ท่านปริที วัชรบุษอาวโส. . ., หน้า 9-12.

จากข้อความที่คร. เคือน ได้เขียนเล่าให้บิดาทราบนี้ แสดงให้เห็นว่า ในความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยกับพระองค์เจ้าจรรยา อัครราชทูตนี้ นักเรียนไทยในเวลานั้น ได้เห็นชอบด้วยกับการกระทำของคณะกรรมการและปรีดีซึ่งเป็นสภานายกสมาคม และนอกจากความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยกับอัครราชทูตในเรื่องดังกล่าวนี้แล้ว ต่อมานักเรียนไทยได้มีความขัดแย้งกับท่านอัครราชทูตมากขึ้นอีก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการประชุมประจำปีระหว่างหยุดภาคฤดูร้อน ประจำปีค.ศ. 1926 ที่สมาคมได้จัดให้มีขึ้นในเดือนกรกฎาคมถึงต้นเดือนสิงหาคม ค.ศ. 1926 (พ.ศ. 2469) ที่คฤหาสน์ ท่าวัดธาเตรศต์ โดยมีกิจกรรมพื้นฐานเช่นเดียวกับการประชุมเมื่อปี ค.ศ. 1925 แต่ในปี ค.ศ. 1926 นี้ คณะกรรมการสมาคมได้จัดให้มีการปราศรัยการ เมืองมากขึ้นกว่าปีที่ผ่านมา ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า

ปรีดีเห็นว่าผลสรุปที่ได้จากการประชุมเมื่อปีที่แล้วนั้น แสดงว่าเพื่อนนักเรียนส่วนมากได้ก้าวเข้าสู่แนวทางสมาคมทางการเมืองเพื่อประชาธิปไตย ฉะนั้นในการประชุมประจำปีครั้งที่ 3 สำหรับค.ศ. 1926 นั้น คณะกรรมการสมาคมจึงได้จัดให้มีการปราศรัยการ เมืองมากขึ้นกว่าปีที่แล้ว เพื่อปรารภณาให้สมาคมก้าวไปอีกก้าวหนึ่งในการร่วมกันต่อต้านอัครราชทูตซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาล (สมบูรณา) เพราะท่านปฏิบัติการณ์ไม่เหมาะสมหลายประการ ปรีดีจึงเสนอให้ที่ประชุมอภิปรายถึงกิจกรรมของท่านอัครราชทูตที่เพื่อนนักเรียนเห็นได้ว่าไม่เหมาะสมอย่างไรบ้าง ครั้นแล้วปรีดีก็จัดให้มีการอภิปรายถึงวิธีจ่ายเงินกระเป๋ (Pocket Money) และเงินค่าใช้จ่ายสำหรับความเป็นอยู่ที่นักเรียนส่วนมากไม่ได้รับเท่าที่ควร เพราะเงินแพ่งคมีค่าตกต่ำอยู่เรื่อยๆ . . . ปรีดีจึงเสนอที่ประชุมสมาคมทำหนังสือยืนยันต่อท่านอัครราชทูต เพื่อขอให้พิจารณาเพิ่มเติมเงินค่าใช้จ่ายให้แก่เด็กนักเรียนที่ได้เงินกระเป๋หรือเงินเดือนน้อย และขอให้จ่ายเป็นเงินปอนด์ตามงบประมาณที่สถานทูตได้รับจากกรุงเทพ..¹

เมื่อท่านอัครราชทูตได้ทราบว่านักเรียนได้เซ็นชื่อจะขอเงินเดือนขึ้น จึงโกรธมาก และได้ส่งโทรเลขด่วนถึงกระทรวงต่างประเทศขอให้ทำความเข้าใจความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ส่งตัวปรีดีกลับสยามโดยด่วน โดยกล่าวว่า ปรีดีได้กระทำการประจักษ์เป็นหัวหน้าสหภาพแรงงานโดยยุยงให้นักเรียนเรียกร้องเงินเดือนเพิ่มขึ้น และปรีดียังได้ปฏิบัติการณ์โดยชักชวนคำสั่งท่านอัครราชทูตลา² ซึ่งความในโทรเลขได้กล่าวว่า "ปรีดีเป็น

¹ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 4.

²เรื่องเดียวกัน.

หัวหน้าชักชวนนักเรียนก่อการชักคำสั่งทูต เป็นหัวหน้าสหบาล (Syndicate)นักเรียนไทย เป็นคนปักใฝ่ในประชาธิปไตย เห็นจะเป็นภัยต่อราชบัลลังก์. . ."1 นอกจากนี้ ท่านอัครราชทูตยังได้มีหนังสือเวียนถึงนักเรียนทุกคนกล่าวหานักเรียนฝรั่งเศสโดยเฉพาะปรีดีอย่างมากมาย² ปรีดีและสมาชิกสมาคมฯ รวมทั้งนักเรียนที่ไต่รวมเซ็นชื่อได้ทูตเกล้าถวายฎีกากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวคัดค้านการกล่าวหาของ ท่านอัครราชทูต และจัดนำความทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงวินิจฉัยคำฟ้องหา หนึ่งใน ราชทูตโกงเงินหลวง เงินที่จ่ายสำหรับค่าเล่าเรียนของนักเรียน สอง ราชทูตได้ทำความเสียหายถูกเขาฟ้องฐานเป็นขู้ ศาลตัดสิน 100,000 ฟรังก์ สาม ในที่ประชุมสหชาติ ได้ทำความเสียหายให้แก่รัฐบาลไทย³

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า สมาคมนักเรียนได้เบี่ยงเบนออกจากวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งสมาคมขึ้น วัตถุประสงค์ของสมาคมจะต้องเป็นทางสังคมครบถ้วนระหว่างนักเรียนภายใต้ความดูแลของสถานทูตปารีส "...คุณประหนึ่งว่าบัดนี้สมาคมได้กลายเป็นสหภาพชนิดหนึ่งของนักศึกษา ซึ่งนักศึกษารวมหมู่กันเพื่ออภิปรายกิจกรรมของอัครราชทูตและเพื่อมีมติและดำเนินกิจการตรงกันข้ามกับวัตถุประสงค์ของอัครราชทูต นักศึกษาได้อภิปรายและประณามวิธีการที่อัครราชทูตได้จ่ายเงินเดือนให้แก่พวกเขา พวกเขาได้ส่งผู้แทนไปประเทศอังกฤษโดยรู้อยู่แล้วว่าชักจูงความประสงค์ของอัครราชทูต พวกเขาได้แสดงตลอดมาเป็นปฏิปักษ์ต่ออัครราชทูต และกิจกรรมของสถานทูตถึงขั้นขาดการระวะ สถานการณ์เช่นนี้ไม่อาจที่จะผ่อนปรนได้. . ."4 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า ปรีดีจะต้องรับผิดชอบอย่างสำคัญในการที่สมาคมเบี่ยงเบนจากความประสงค์เดิม และในการยุยงนักศึกษาให้เกิดความรู้สึกและละเมิวินัยและไม่ไว้ใจอัครราชทูต ดังนั้น พระองค์จึงมีพระราชกระแสรับสั่งให้เรียกนายปรีดี พนมยงค์ กลับทันที⁵ แต่ นายเสียง พนมยงค์ บิดาของปรีดีได้

¹ ใสว สุทธิพิทักษ์, กร.ปรีดี พนมยงค์, หน้า 36.

² เคือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัชมุนอวาโส. . ., หน้า 33.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ สำเนาโทรเลขเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศถึงอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ฉบับลงวันที่ 22 ตุลาคม ค.ศ. 1926 (พ.ศ. 2469) ใน ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 7.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

ทูลเกล้าถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาที่จะเรียกตัวปรีดีกลับจากประเทศฝรั่งเศสไปในเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังการสอบไล่ชั้นปริญญาโทกฎหมายแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระราชทานให้ตามฎีกานั้น โดยมีเงื่อนไขว่า ปรีดีจะต้องทำหนังสือขอประทานโทษพระองค์เจ้าจรัญศักรีกฎการในกรณีที่ได้ชักชวนคำสั่ง และต้องทำทานบนว่าจะอยู่ในถ้อยคำต่อไป¹ ปรีดีจึงได้รับอนุญาตให้ศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศสจนจบการศึกษาในชั้นปริญญาคุณวุฒิ

ในช่วงระยะเวลาที่ปรีดีได้มีปัญหาคความขัดแย้งกับท่านอัครราชทูต จนถึงกับถูกเรียกตัวกลับประเทศนั้น เป็นเวลาก่อนหน้าที่ปรีดีจะสอบไล่ปริญญาคุณวุฒิตามกฎหมายเพียง 3-4 เดือนเท่านั้น และโดยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นไปตามฎีกาของนายเสียง พนมยงค์ บิดาของปรีดี ปรีดีจึงสามารถสอบไล่ได้และศึกษาสำเร็จชั้นปริญญาคุณวุฒิตามกฎหมายโดยไม่ต้องทิ้งการศึกษาเสียกลางคัน เมื่อสำเร็จการศึกษาและจะท่องเที่ยวทางกลับประเทศไทย ปรีดีจึงได้ร่วมกับเพื่อนอีก 6 คน ประชุมก่อตั้งคณะราษฎรขึ้นที่กรุงปารีส ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1927 ก่อนที่ปรีดีจะเดินทางกลับประเทศไทยในเดือนมีนาคม ค.ศ. 1927 นั้น

การประชุมอย่างเป็นทางการครั้งแรกของคณะราษฎร จึงได้มีขึ้นในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1927 (นับตามปฏิทินไทยแบบเดิมเป็นพ.ศ. 2469, นับตามปฏิทินแบบปัจจุบันเป็นพ.ศ. 2470) ที่หอพักแห่งหนึ่งที่ "RUE DU SOMMERARD" ซึ่งผู้ที่เข้าร่วมประชุมในครั้งนั้นมี 7 คน ประกอบด้วย

1. ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุนซึ่งเคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์รัชกาลที่ 6
2. ร.ท. แปลง ชีตตะสังคะ ซึ่งสำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกสยามแล้วมาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ฝรั่งเศส
3. ร.ท. ทศนิยม นิตกรภักดี นายทหารกองหนุน เคยเป็นผู้บังคับหมวดกรมการทหารม้า

¹ เก็บความจากสำเนาพระราชหัตถเลขา วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2469 และสำเนาโทรเลขจากเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศที่กรุงเทพฯ ถึงอัครราชทูตสยามที่ปารีส วันที่ 25 พฤศจิกายน ค.ศ. 1926 ใน ปรีดี พนมยงค์, "ชีวประวัติของนายปรีดี พนมยงค์", หน้า 7.

ที่ 5 นครราชสีมา แล้วมาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส

4. นายท้าว ลพานุกรม นักศึกษาวิทยาศาสตร์ในสวิทเซอร์แลนด์ เคยเป็นจ่านายสิบในกองทหารอาสาสมัครสงครามโลกครั้งที่ 1

5. หลวงสิริราชไมตรี นามเดิม จรุง สิงห์เสณี ผู้ช่วยสถานทูตสยามประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และเป็นนายสิบตรีในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1

6. นายแนบ พหลโยธิน เนติบัณฑิตอังกฤษ

7. นายปรีดี พนมยงค์¹

ในการประชุมครั้งนี้ ที่ประชุมได้มีมติเป็นเอกฉันท์ให้ปรีดีเป็นประธานและ เป็นหัวหน้าคณะราษฎรจนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมเป็นหัวหน้าคณะราษฎรในกาลต่อไป การประชุมในครั้งนี้อันได้ดำเนินไปเป็นเวลา 5 วัน และได้มีการตกลงกันในสาระสำคัญบางประการ ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงการประชุมครั้งนี้ในเวลาต่อมาว่า

การประชุมดำเนินไปเป็นเวลา 5 วัน ซึ่งได้ตกลงสาระสำคัญดังต่อไปนี้

ก. วัตถุประสงค์ของคณะราษฎร คือ เปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ. . . และการดำเนินเพื่อให้สยามบรรลุหลัก 6 ประการ คือ (1) รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง, ในทางศาล, ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง (2) รักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุพร้ายคุกคามลดลงให้มาก (3) บำรุงความสุขสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอคอย (4) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่มิชักคอตหนัก 4 ประการ ดังกล่าวแล้ว (6) ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร

ข. โดยคำนึงถึงสภาพของสยามที่ถูกแวดล้อมโดยอาณานิคมของอังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งชาติทั้งสองนี้มีชอกคลงกันถือเอาสยามเป็นประเทศกันชน แต่เขาอาจพร้อมกันยกกำลังทหาร เขามายึดครองแล้วแบ่งดินแดนสยามไปเป็นเมืองขึ้นหรืออยู่ใต้อิทธิพลของประเทศทั้งสอง ดังนั้นเราจึงเห็นว่าวิธีเปลี่ยนการปกครองดังกล่าวจะทอกรกระทำโดยวิธี COUP D'ETAT ซึ่งเราเรียกกัน

¹ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร. . ., หน้า 1.

ควยค่าไทยธรรมดาว่า การยึกอำนาจโดยฉับพลัน ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันกร
แทรกแซงของมหาอำนาจ เพราะเมื่อคณะราษฎรไค้ออำนาจโดยฉับพลันแล้ว
มหาอำนาจก็จะตองเผชิญคอสถานการณ์ที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า FAIT
ACCOMPLI คือ พฤติการณ์ที่สำเร็จรูปแล้ว

ค. ผู้ที่เขารวมประชุมครั้งแรกเป็นกรรมการกลางของคณะราษฎรไป
พลางก่อน กรรมการแต่ละคนเป็นหัวหน้าแต่ละสายที่จะตองเลือกเฟ้นผู้ที่
ไว้วางใจไค้ตามระเบียบพิจารณาตัวบุคคลแล้วนำมาเสนอกรรมการกลาง
ของคณะราษฎร ซึ่งจะรับเขาเป็นสมาชิกคณะราษฎรไค้โดยมติเป็นเอกฉันท์
เท่านั้น

ในชั้นแรกให้หัวหน้าสายหาสมาชิกเพิ่มเติมเพียงสายละ 2 คนก่อน
แล้วก็แยกเป็นหัวหน้าสายย่อยใหญ่ย่อยแตกกิ่งก้านสาขาออกไป

ง. การเลือกเฟ้นสมาชิกคณะราษฎรเพิ่มเติม นั้น ตองคำนึงถึงความ
เสียสละเพื่อชาติอย่างแท้จริง, ความกล้าหาญ, ความสามารถในการรักษา
ความลับ คังนั้นจึงไค้แบ่งบุคคลที่ตองการเปลี่ยนระบบปกครองคังกล่าวออก
เป็น 3 ประเภทคือ

คิ 1 ไค้แก่บุคคลที่สมควรไค้รับคำชักชวนให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกคณะ
ราษฎรก่อนวันลงมือยึกอำนาจรัฐ.

คิ 2 ไค้แก่บุคคลที่จะไค้รับคำชักชวนต่อเมื่อไค้ลงมือปฏิบัติในการยึก
อำนาจแล้ว.

คิ 3 ไค้แก่บุคคลที่ไค้รับคำชักชวนในวันลงมือปฏิบัติการยึกอำนาจนั้น
เอง แต่ภายหลังที่การยึกอำนาจไค้มีที่ทาแสดงว่าจะเป็ผลสำเร็จมากกว่า
ความไม่สำเร็จ

จ. นโยบายที่จะดำเนินภายหลังที่คณะราษฎรไค้ออำนาจรัฐแล้ว ที่ประชุม
ไค้มอบให้ชาพเจ้าเป็นผู้ชี้แจงและเห็นชอบตามหลัก 6 ประการ ซึ่งชาพเจ้า
เป็นผู้เสนอรวมทั้งหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจ และไค้มอบให้
ชาพเจ้าเตรียมร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจในโอกาสต่อไป

ฉ. ที่ประชุมไค้พิจารณาเมื่อไควว่า ถ้าการกระทำของคณะราษฎรตองถูก
ปราบปรามหรือพ่ายแพ้ให้ใหม่เพื่อนหัวหน้าสายคนหนึ่งที่เรากันไว้มิไห้แสดงออก
นอกหน้าว่าเป็นสมาชิกคณะราษฎร ไค้ไม่ตองมาประชุมคณะกรรมการหัวหน้า
สายบ่อยครั้ง ไควว่าจะในฝรั่งเศสหรือเมื่อกลับสยามแล้ว ไค้อย่าให้คนประคูด
เป็นคนอยู่ในบ้านอย่างสงบเงียบ ผู้มีหน้าที่ดำเนินกิจการของคณะราษฎรที่
อาจถูกปราบปรามหรือพ่ายแพ้นั้นไค้ไปไห้สำเร็จพร้อมทั้งใหม่หน้าที่ดูแลช่วย
เหลือครอบครัวของเพื่อนที่ถูกคึดคักหรือถึงแก่ความตาย ที่ประชุมเห็นพ้องกัน

มอบหน้าที่นี้ให้แก่นายแนบ พหลโยธิน ซึ่งเป็นผู้มีทรัพย์สินมากโดยได้รับมรดก
จากบิดา. . .¹

จากคำบอกเล่าของปรีดีที่กล่าวถึงการประชุมก่อตั้งคณะราษฎรในครั้งนั้น แสดงให้เห็นว่า สมาชิกคณะราษฎรในระยะเริ่มแรกที่ได้ประชุมกันอย่างเป็นทางการครั้งแรกที่กรุงปารีสนี้ ได้มีการตกลงกันในวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรในการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ และตกลงกันในหลัก 6 ประการซึ่งปรีดีเป็นผู้เสนอขึ้น รวมทั้งได้ตกลงกันในเรื่องวิธีการเปลี่ยนแปลงการปกครองและวิธีการดำเนินงานในขั้นต้น และที่ประชุมยังได้เห็นด้วยกับหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจที่ปรีดีเป็นผู้เสนอ และได้มอบหมายให้ปรีดีเตรียมร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจในอนาคตต่อไป แต่จะเห็นได้ว่า การประชุมในครั้งนั้น เป็นเพียงการตกลงร่วมกันในหลักการทั่วไป คณะราษฎรยังไม่ได้ตกลงกันถึงขั้นรายละเอียดของการปฏิบัติและวิธีการในการยึดอำนาจรัฐ เป็นเพียงแต่กำหนดการดำเนินงานในขั้นต้นและการหาสมาชิกพวกพ้อง ส่วนปัญหาเรื่องการจัดการปกครองและการดำเนินงานในระยะต่อไปภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วจะเป็นอย่างไร คณะราษฎรไม่ได้อภิปรายและตกลงกันเป็นที่แน่ชัด แม้ว่าในขั้นต้นนี้ จะได้มีการยอมรับหลัก 6 ประการที่ปรีดีเป็นผู้เสนอและเห็นชอบด้วยกับหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดีก็ตาม แต่ในขั้นรายละเอียดและวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์นั้น ไม่ได้มีการตกลงกันแน่ชัด จึงทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา โดยเฉพาะในเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจ แต่เมื่อกล่าวในแง่ความคิดทางการเมืองของปรีดีโดยเฉพาะ ก็จะได้เห็นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ปรีดีได้มีความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และมีความต้องการที่จะแก้ไขปัญหาของประเทศในด้านต่างๆ ซึ่งปรีดีได้เสนอเป็นหลัก 6 ประการขึ้น โดยเสนอการแก้ไขปัญหาคือความเป็นเอกราช, ความปลอดภัยในประเทศ, ความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ, สิทธิเสมอภาค, เสรีภาพ และการศึกษาของราษฎร หลัก 6 ประการ

¹ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร. . ., หน้า 2-5.

จึงเป็นหลักการที่เป็นความคิดเห็นของปรีดีตั้งแต่ในช่วงที่อยู่ต่างประเทศนี้ ภายหลังจากประชุม คณะราษฎรในครั้งนี้ ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทยในเดือนมีนาคมปีนั้น และหลังจากนั้นก็ได้เผยแพร่ความคิดเห็นเกี่ยวกับหลัก 6 ประการนี้บ้าง โดยการสอดแทรกความเห็นต่างๆ ในการสอนวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และต่อมาหลัก 6 ประการ ก็ได้ปรากฏอย่างเป็นทางการครั้งแรก ใน "ประกาศคณะราษฎร" เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงที่อยู่ต่างประเทศนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ในช่วงเวลาที่ปรีดีศึกษาและใช้ชีวิตอยู่ที่ฝรั่งเศสเป็นเวลา 7 ปีนี้ เป็นช่วงที่ปรีดีได้รับการศึกษาและมีความรู้กว้างขวางมาก ปรีดีได้เริ่มคิดที่จะดำเนินการเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยในเวลานั้น และได้มีการตกลงกันอย่างจริงจังกับเพื่อนผู้ร่วมก่อการกบฏตั้งแต่ปี 2468 หลังจากนั้น ก็ได้มีการปฏิบัติในเชิงคัดค้านและต่อต้านการปกครองในระบอบสมบูรณาญา จนถึงได้วางแผนที่จะดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แม้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าว จะไม่มีข้อมูลและหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความคิดความเห็นของปรีดีในช่วงนี้มากนัก แต่ความคิดความเห็นของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดเจนในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทย และโดยเฉพาะภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 แล้ว ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบายให้เห็นชัดเจนในตอนต่อไป

สภาพการณ์ทั่วไปของการเมืองไทยในช่วงปี 2470-2475

ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทยในปี 2470 ซึ่งในเวลานั้นทางเมืองไทย บรรยากาศที่เรียกร้องต้องการประชาธิปไตย รวมทั้งการตื่นตัวทางการเมืองของประชาชน และความปรารถนาที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองได้เพิ่มมากขึ้น การเฟื่องฟูของสื่อมวลชน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ ซึ่งเริ่มขยายตัวอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ขยายบทบาทเพิ่มมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 7 จนถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 หนังสือพิมพ์รายวันที่พิมพ์ในสยามมีถึง 35 ฉบับ และมีวารสารประมาณ 130 กว่าฉบับ¹ การเติบโตของสื่อมวลชนมี

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 83.

บทบาทอย่างสำคัญในการ เผยแพร่ความคิดทางการเมืองในหมู่ประชาชนในวงกว้าง และ หนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น ได้แสดงบทบาทที่สำคัญในการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และนำความคิดเกี่ยวกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมาเผยแพร่ บทบาทของหนังสือพิมพ์ในการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ จะเห็นได้จากการเสนอบทความแสดงความเห็นต่อการดำเนินงานของรัฐบาล, การชี้ให้เห็นถึงความล้มเหลวของการใช้นโยบาย "ดุลยภาพ" เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ, การเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงการเก็บเงินรัชชูปการ ซึ่งเรียกเก็บจากประชาชนแต่ละคนปีละ 6 บาทโดยไม่คำนึงว่าบุคคลนั้นจะมีมั่งมีหรือยากจน, การแคะไค้เสียชื่อเสียงกระทำที่ไม่เหมาะสมของข้าราชการและเจ้านายฝ่ายรัฐบาล, การแสดงให้เห็นถึงความฟุ่มเฟือยของชนชั้นสูง¹ และการวิจารณ์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงในเมืองจีนมาเปรียบเทียบ ดังในบทความเรื่อง "เห็นว่าเจ้าเป็นลูกคุ่มถ่วงความเจริญ" ในนสพ. ราษฎร ฉบับวันที่ 9 มกราคม 2471² นอกจากการชี้ข้อบกพร่องของรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว หนังสือพิมพ์ยังได้เสนอและชี้แนวทางประชาธิปไตยควบคู่ไปด้วย เป็นการชักจูงให้ผู้อ่านเกิดความศรัทธาในการปกครองระบอบใหม่ ดังเช่น บทนำของนสพ. สยามวิวิธ เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2470 เรื่อง "ราษฎรตื่นแล้ว" ซึ่งได้เรียกร้องอย่างตรงไปตรงมาให้รัฐบาลตั้งรัฐสภา และให้ผู้แทนราษฎรได้เข้าไปมีส่วนในการบริหารประเทศ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นถึงผลร้ายที่อาจเกิดขึ้นกับรัฐบาลหากไม่มีการจัดตั้งรัฐสภาตามความต้องการของปวงชน กล่าวคือ ราษฎรอาจทำการเรียกร้องเพื่อให้ได้มาซึ่งรัฐสภาอย่างรุนแรง จนถึงกับมีการลอบปลงพระชนม์ประมุขของประเทศ อย่างเช่นเหตุการณ์ในรัสเซีย ที่เรียกกันว่า "เลือดกับเหล็ก" (Blood and Steel)³, บทความ

¹รายละเอียดยุคใน พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม, บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 ถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2520), หน้า 24-28.

²ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 83.

³พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม, บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย. . ., หน้า

เรื่อง "กลียุคเป็นเหตุแห่งความอับสรภาพ มิคสัญญีเป็นเหตุทำให้เกิดความเสมอภาค" และเรื่อง "พุทธพระศรีอาริย์" ในนสพ. ราษฎร เมื่อวันที่ 11 มกราคม และ 14 มกราคม ได้แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องล้มล้างระบอบการปกครองแบบเดิม แม้จะด้วยวิธีอันรุนแรง เพื่อสร้างความเจริญและบรรลุถึงอิสระเสรีภาพ และนำมาซึ่งความเสมอภาคอันแท้จริง¹ ดังนั้น บทบาทของนสพ. ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ที่เสนอความเห็นในเชิงเรียกร้องประชาธิปไตยและการมีรัฐสภาซึ่งมีตัวแทนของประชาชนเข้าร่วมในการปกครอง รวมทั้งการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของสมบูรณาญาสิทธิราชย์และเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบเดิม จึงมีส่วนช่วยในการปูพื้นฐานความคิดประชาธิปไตย และมีส่วนหนุนช่วยต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อยู่ไม่น้อย ดังที่ปริทัศน์ได้กล่าวไว้

เมื่อข้าพเจ้ากลับประเทศไทยในพ.ศ. 2470 ภายหลังที่ไปอยู่ในฝรั่งเศสเกือบ 7 ปี นั้นแล้ว ปรากฏว่าชนรุ่นหนุ่มสมัยนั้น ชนิกที่ไม่เคยไปเห็นระบบประชาธิปไตยในทางประเทศ แต่ก็มีความตื่นตัวที่ต้องการเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งแสดงถึงว่าผู้ที่มีได้มีความเป็นอยู่อย่างระบบศักดินาเกิดจิตสำนึกที่เขาประสพแก่ตนเองถึงความไม่เหมาะสมของระบอบนั้นและอิทธิพลที่เขาได้รับจากสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าในสมัยนั้นที่เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนระบบศักดินามาเป็นระบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ เพราะเหตุนี้พวกเขาเหล่านั้นจำนวนน้อยที่กลับมาจากยุโรปจึงไม่มีความลำบากมากนักในการชวนผู้ตื่นตัวในเมืองไทยให้เขาเป็นสมาชิกคณะราษฎร เพราะเขามีพื้นฐานแห่งความทองการนั้นอยู่แล้ว. . .²

เมื่อพิจารณาทางค่านพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ที่พระองค์ขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน 2468 จะเห็นได้ว่าในช่วงรัชสมัยของพระองค์ พระองค์ต้องเผชิญกับปัญหาการตื่นตัวทางการเมืองของประชาชน, ปัญหาการเรียกร้องประชาธิปไตย และการมีรัฐสภา, ปัญหาความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รวมถึงปัญหาเอกภาพของราชวงศ์ สิ่งแรกที่พระองค์ทรงกระทำคือ เสริมความมั่นคงและสร้างความสามัคคีขึ้นใน

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 83-85.

² ปริทัศน์ พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร. . ., หน้า 18.

หมู่พระราชวงศ์ ค่ายการจกตั้ง "อภิรัฐมนตรีสภา" ในวันที่ 28 พฤศจิกายน 2468¹ ภายหลังจากที่ทรงขึ้นครองราชย์เพียง 3 วัน โดยมีพระราชประสงค์ที่จะให้อภิรัฐมนตรีสภาเป็นสภาที่ปรึกษาขององค์พระมหากษัตริย์ และเป็นสถาบันที่คอยเห็นวรั้งการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์² ทั้งนี้ "เพื่อเรียกความเชื่อถือจากประชาชนกลับคืนมา. . ." และเพื่อสร้างเสถียรภาพให้แก่องค์พระมหากษัตริย์และฐานะของพระราชวงศ์ เนื่องจากประชาชนเริ่มเสื่อมศรัทธาในสถาบันกษัตริย์ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งพระองค์ทรงกล่าวว่า

สิ่งที่น่าเสียใจเป็นอย่างยิ่ง ก็คือ การที่ราชสำนักถูกดูหมิ่นดูแคลน และในระยะใกล้จะสิ้นรัชกาลก็กำลังจะเริ่มถูกเยาะหยัน กำเนิกของหนังสือพิมพ์ที่มีอิสระเสรีทำให้สถานการณ์ดังกล่าวนี้ย่ำแย่ลงไปอีกมาก ฐานะของพระมหากษัตริย์ต้องตกอยู่ในความยากลำบากอย่างยิ่ง ความเคลื่อนไหวทางความคิดในประเทศนี้ ได้ชี้ให้เห็นสัญญาณอันแน่ชัดว่า วันเวลาของการปกครองแบบผู้นำถืออำนาจลึทธิศักคายุเคียวใกล้จะหมดลงทุกที. . .³

พระองค์ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาภิรมย์ภักดี (Dr. Francis B. Sayre) เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม 2469 ทรงพระราชปรารภเกี่ยวกับปัญหาการเมืองใน

¹ไฟโรจน์ ชัยนาม, รัฐธรรมนูญ บทกฎหมายและเอกสารสำคัญในทางการเมืองของประเทศไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2519), 1: 194.

²บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภานี้ คุ้ได้จาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย และใน สุวดี เจริญพงศ์, "ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเคลื่อนไหวตามแนวความคิดประชาธิปไตยและสังคมนิยม ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519).

³พระราชหัตถเลขาถึงพระยาภิรมย์ภักดี เรื่อง "ปัญหาการเมืองในสยาม" (Problems of Siam) ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 87 และ 90 หรือ ค้นฉบับภาษาอังกฤษ ใน Benjamin A. Batson (ed.), Siam's Political Future : Documents from the End of the Absolute Monarchy Data Paper : Number 96 (Ithaca, New York: Cornell University Southeast Asia Program, 1974), p. 15.

ซึ่งปราศจากรัฐสภาจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ประหลาด และทรงเห็นว่า การมีหรือไม่มีนายกรัฐมนตรีไม่ใช่วิธีหาสำคัญ หรือการแก้ปัญหายามที่ตรงจุด สิ่งที่จะต้องแก้ไขอย่างรีบด่วน คือ การปรับปรุงระบบบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพขึ้นกว่าแต่ก่อน และปัญหานี้เป็นปัญหาที่ต้องทำก่อนอื่นใดทั้งหมด¹ ข้อเสนอของพระยาภิรมย์ภักดีไม่ตรีจึงหยุดลงแต่การถวายความเห็น และเค้าโครงร่างรัฐธรรมนูญนี้ก็ไม่ได้ถูกนำไปปฏิบัติแต่อย่างใด

ในปีต่อมา คือ ปีพ.ศ. 2470 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีขึ้น โดยทรงมีพระราชดำริเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องมีสถาบันทางการเมืองบางอย่างมารองรับเพื่อคลี่คลายปัญหาความข้องการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน "โดยยอมรับว่าแบบรัฐสภายังเป็นไม่ได้ในขณะนี้" ซึ่งพระองค์ได้ทรงกล่าวไว้ในพระราชบันทึกเรื่อง "Democracy in Siam" ว่า

ข้าพเจ้ามีความโน้มเอียงที่จะคิดว่า ประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้น ยากที่จะเกิดขึ้นเป็นผลสำเร็จในสยาม มันอาจจะ เป็นภัยอันตรายต่อผลประโยชน์ที่แท้จริงของประชาชนด้วยซ้ำไป . . . เราอาจหาข้อโต้แย้งได้มากมายที่สนับสนุนความคิดที่ว่าสยามไม่ควรจะมีระบอบการปกครองแบบรัฐสภา . . . บางทีประเทศบางประเทศก็นำประชาธิปไตยมาใช้ด้วยความจำเป็นเท่านั้นเอง โดยที่รัฐอยู่เต็มอกว่า มันไม่เหมาะสมกับลักษณะนิสัยของประชาชน นั่นคือ คำอธิบายว่าเหตุใดจึงมีหลายประเทศเล่นกับการมีรัฐสภา ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะต้องเล่นไพ่แบบนี้ในสยามเวลาใดเวลาหนึ่ง ด้วยข้อพิจารณาเหล่านี้เองที่ทำให้ข้าพเจ้าคิดที่จะทำการปฏิรูปบางอย่าง . . . การปรับปรุงสภาองคมนตรีเป็นความพยายามอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่ก้าวแรกของแนวความคิดเหล่านี้ . . . ดังนั้นการจัดตั้งคณะกรรมการนี้ อาจช่วยในการสนองตอบข้อวิตกกังวลที่ประโยชน์ 2 ประการ (แม้ว่าจะไม่สมบูรณ์เลยทีเดียว) :-

1. เป็นวิธีการทดลองและเรียนรู้ถึงวิธีการประชุมปรึกษาของสภา
2. เป็นพลังที่จะเหนี่ยวนำรื้อฟื้นการใช้อำนาจที่ผิด²

¹ ธียอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 95-97.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-128 หรือใน Batson (ed.), Siam's Political Future. . . , p. 49-50. ต้นฉบับภาษาอังกฤษ

สภากรรมการองคมนตรีนี้ ประกอบด้วยองคมนตรีจำนวน 40 คน ซึ่งทรงแต่งตั้งจากจำนวนองคมนตรีทั้งหมด 225 คนในเวลานั้น และอยู่ในตำแหน่งคราวละ 3 ปี¹ กรรมการองคมนตรีชุดแรกประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า 10 พระองค์ ข้าราชการชั้นเจ้าพระยา 6 ท่าน ชั้นพระยา 24 ท่าน² ซึ่งมีชื่อน่าสังเกตว่าไม่มีการแต่งตั้งกรรมการองคมนตรีจากราชฎรเลย ในทางปฏิบัติ สภากรรมการองคมนตรีนี้ ประสบความล้มเหลวความวัตถุประสงค์ที่ใ้กว้างไว้ ทั้งนี้ จะเห็นได้จากผลงานของสภาในระยะ 5 ปี เท่าที่ปรากฏหลักฐานมีเพียงการพิจารณาร่างพระราชบัญญัติและร่างประกาศรวม 5 ฉบับ เท่านั้น และการประชุมเพื่อพิจารณาร่างพระราชบัญญัติต่าง ๆ นี้ก็ เป็นไปตามพระราชโองการทั้งสิ้น ไม่ปรากฏว่ากรรมการองคมนตรีได้ร้องขอให้มีการเปิดประชุมขึ้นเองแต่ประการใด สภากรรมการองคมนตรีจึงมิได้มีบทบาทในการควบคุมการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ดังที่คาดหวังไว้ ส่วนวัตถุประสงค์ที่จะให้เรียนรู้ถึงการประชุมปรึกษาของรัฐสภาก็ไม่ได้ผลมากเท่าที่ควร ดังจะเห็นได้จากจำนวนครั้งของการประชุมในแต่ละปี กล่าวคือ ในปีพ.ศ. 2470 มีการประชุม 10 ครั้ง, พ.ศ. 2471 5 ครั้ง, พ.ศ. 2472 และ 2473 ปีละ 4 ครั้ง, พ.ศ. 2474 3 ครั้ง ส่วนในปี 2475 ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการประชุมแต่อย่างใด³ จะเห็นได้ว่า สภากรรมการองคมนตรีได้มีการประชุมน้อยลงตามลำดับในแต่ละปี จนกระทั่ง ไม่มีการประชุมเลยในปี 2475 และเมื่อนับรวมการประชุมทั้งหมดในช่วง 5 ปี มีเพียง 27 ครั้งเท่านั้น⁴

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 108.

² สุชาติ เจริญวงศ์, "ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. . .", หน้า 124.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130-131.

⁴ จำนวนการประชุม 27 ครั้ง ในระยะเวลา 5 ปีนี้ แตกต่างจากการประชุมของสภาผู้แทนราษฎร ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นอย่างมาก การประชุมสภาผู้แทนราษฎรนับจากวันที่ 28 มิถุนายน 2475-1 เมษายน 2476 (พระยามโนปิจิสภา) ระยะเวลาเพียง 10 เดือน มีการประชุมทั้งหมด 59 ครั้ง ประกาศร่างพระราชบัญญัติเป็นกฎหมาย 53 ฉบับ และรัฐบาลได้ตอบกระทู้ถามของ ส.ส. 20 กระทู้ - - ข้อมูลตัวเลข จาก ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ช. ชุมชุมช่าง, 2517), หน้า 64.

นอกจากนี้ รัฐบาลก็ได้เปิดโอกาสให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมฟังการประชุมกรรมการองคมนตรีแต่อย่างใด และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วยกับมจ.สิทธิพร ที่จะอนุญาตให้ประชาชนและองคมนตรีที่ไม่ได้เป็นกรรมการองคมนตรี เข้าฟังการประชุมในกรณีประชุมปรึกษาเรื่องที่มีใ้ราชการลับ ก็ทรงได้รับการคัดค้านจากสมาชิกอภิรัฐมนตรีสภาส่วนใหญ่ ในการประชุมเมื่อวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2470 หลังจากนั้นเป็นเวลาถึง 4 ปี อภิรัฐมนตรีสภาจึงลงมติให้องคมนตรีเข้าฟังการประชุมสภากรรมการองคมนตรีได้ ในกรณีที่ไม่ใช่ราชการลับ แต่ก็ไม่ได้หมายถึงประชาชนโดยทั่วไป¹ ดังนั้น การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีจึงไม่อาจบรรลุความวัตถุประสงค์ที่คาดหมายไว้ และประชาชนโดยทั่วไปก็ไม่สามารถเข้ามีส่วนร่วม หรือทราบถึงความเป็นไปของสภานี้ได้ อย่างไม่ใกล้ชิด การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีจึงไม่อาจตอบสนองความต้องการของคนรุ่นใหม่ที่จะเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ และยังอาจทำให้คนรุ่นใหม่เหล่านั้นมีความปรารถนาที่จะได้มาซึ่งสภาตามความหมายที่แท้จริงของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย มากยิ่งขึ้น

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงตระหนักถึงความต้องการของประชาชนที่ต้องการเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศได้เป็นอย่างดี ดังนั้นในปี 2474 พระองค์ได้ทรงสั่งให้กรมหมื่นเทววงศ์วโรปathy เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เตรียมร่างรัฐธรรมนูญขึ้น เพื่อที่พระองค์จะพระราชทานให้แก่ประชาชนเนื่องในวันฉลองครบรอบ 150 ปี ของกรุงรัตนโกสินทร์ ในวันที่ 6 เมษายน 2475 ร่างรัฐธรรมนูญนี้ นายเรมอนต์ บี สตีเวนส์ ที่ปรึกษากระทรวงต่างประเทศ กับพระยาศรีวิสารวาจา ปลัดทูลฉลองกระทรวงต่างประเทศ เป็นผู้จัดร่างขึ้น และได้นำทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ในวันที่ 8 มีนาคม 2474²

¹ กจช. ร.7 รล.6/22 สำเนารายงานการประชุมอภิรัฐมนตรี ครั้งที่ 3/2474 16 เมษายน 2474 อ้างถึงใน สุวดี เจริญพงศ์, "ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. . .", หน้า 175.

² Batson (ed.), Siam's Political Future. . . , p. 82.
ร่างนี้เป็นเพียงเค้าโครงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครอง ซึ่งร่างเป็นภาษาอังกฤษ โดยใช้ชื่อว่า " An Outline of Changes in the form of Government "

ร่างรัฐธรรมนูญนี้เป็นเพียงเค้าโครงการจัดรูปแบบการปกครองโดยทั่วไป ไม่ได้เขียนรายละเอียดเป็นรายมาตราไว้ แต่ก็ได้กล่าวถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์, บทบาทและหน้าที่ของอภิรัฐมนตรี, การมีนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี รวมทั้งรูปแบบของสภานิติบัญญัติ ซึ่งร่างรัฐธรรมนูญของนายสตีเวนสันเสนอให้คงอภิรัฐมนตรีสภาต่อไป แต่ให้จำกัดหน้าที่เพียงถวายคำปรึกษาแก่องค์พระมหากษัตริย์ และสมาชิกอภิรัฐมนตรีสภาไม่ควรจะเป็นนายกรัฐมนตรีหรือรัฐมนตรีในเวลาเดียวกัน และเสนอให้มีการแต่งตั้งนายกรัฐมนตรี เป็นผู้ทำหน้าที่บริหารแทนองค์พระมหากษัตริย์ ให้นายกรัฐมนตรีมีสิทธิเลือกคณะรัฐมนตรี แต่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้เลือกและแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีโดยพระองค์เอง นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีไม่ได้มาจากสภา แต่เป็นสมาชิกสภาโดยตำแหน่ง จะทำหน้าที่บริหารโดยมีกำหนดวาระ แต่พระมหากษัตริย์อาจทรงแต่งตั้งใหม่ได้ หรือพระมหากษัตริย์จะทรงขอร้องให้ลาออกเมื่อใดก็ได้ ซึ่งเมื่อนายกรัฐมนตรีลาออกจะโดยสมัครใจหรือถูกขอร้องก็ตาม คณะรัฐมนตรีย่อมต้องลาออกตามไปด้วย ส่วนทางด้านสภานิติบัญญัติ นายสตีเวนสันเสนอความเห็นว่ สภานิติบัญญัติควรประกอบด้วยสมาชิกอย่างน้อย 50 คน และอย่างมาก 75 คน ซึ่งในระยะเริ่มแรกสมาชิกสภาควรมาจากการแต่งตั้งกึ่งหนึ่งและมาจากการเลือกตั้งกึ่งหนึ่ง สมาชิกที่มาจากการแต่งตั้งนี้ พระมหากษัตริย์ควรมีพระราชอำนาจในการที่จะทรงเลือกได้ตามที่เห็นเหมาะสม ส่วนสมาชิกสภาที่มาจากการเลือกตั้งนั้น ให้ดำเนินการเลือกตั้งทางอ้อม โดยให้ราษฎรในอำเภอเป็นผู้เลือกผู้แทนอำเภอ ผู้แทนอำเภอเป็นผู้เลือกผู้แทนจังหวัด และผู้แทนจังหวัดเป็นผู้เลือกผู้แทนมณฑล ซึ่งจำนวนสมาชิกสภาของแต่ละมณฑลให้คิดตามสัดส่วนของจำนวนประชากรในมณฑลนั้นๆ และจำนวนผู้เลือกตั้งที่มณฑลหนึ่งๆพึงมีได้ ผู้ที่จะสมัครเป็นสมาชิกสภาจะต้องมีสัญชาติไทย และอายุไม่ต่ำกว่า 30 ปี มีความสามารถอ่านออกเขียนได้ และเป็นผู้เสียภาษีในจำนวนที่แน่นอน สมาชิกสภาควรอยู่ในวาระคราวละ 4 หรือ 5 ปี แต่พระมหากษัตริย์อาจทรงยุบสภาได้ และทรงมีอำนาจยับยั้ง (veto) กฎหมายที่ผ่านสภา รวมทั้งมีพระราชอำนาจที่จะทรงทำสัญญาหรือข้อตกลงกับต่างประเทศได้ โดยไม่ต้องผ่านสภา นอกจากนี้ ในกรณีที่สภาลงมติไม่ไว้วางใจรัฐบาลด้วยคะแนนเสียง

2 ส่วน 3 ซึ่งรัฐบาลจะต้องลาออก พระมหากษัตริย์จะทรงรับหรือปฏิเสธการลาออกนั้นก็ได้อ¹ ซึ่งทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า ร่างรัฐธรรมนูญของนายสตีเวนส์ได้ให้อำนาจแก่พระมหากษัตริย์มากทั้งในด้านการบริหารและนิติบัญญัติ พระราชอำนาจในการปกครองยังคงเป็นของพระมหากษัตริย์ เพียงแต่จัดรูปแบบการบริหารบางอย่างให้เป็นประชาธิปไตยขึ้นเท่านั้น² แต่กระนั้นก็ตาม ร่างรัฐธรรมนูญนี้ก็ยังคงได้รับการคัดค้านจากอภิรัฐมนตรีส่วนมาก³ และในขณะเดียวกัน ทั้งนายสตีเวนส์และพระยาศรีวิสารวาจาเองก็ยังคงได้เสนอความเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะจัดการปกครองแบบประชาธิปไตยในเวลานั้น⁴ และคงยืนยันว่าระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงเหมาะสมกับสภาพการณ์ของประเทศไทยในเวลานั้นอยู่ แม้ว่าช่วงเวลานั้น จะมีข่าวลือว่ามีผู้พยายามล้มล้างการปกครองของรัฐบาลในอนาคตอันใกล้ แต่พระยาศรีวิสารวาจา รวมทั้งเจ้านายชั้นสูงที่มีบทบาทในเวลานั้นก็ยังได้เสนอความเห็นว่ายังไม่ควรมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศใดๆทั้งสิ้น ซึ่งจะมีผลทำให้

¹ รายละเอียด ฎใน Batson (ed.), Siam's Political Future. . ., p. 86-89.

² ผู้เขียนมีความเห็นว่า ร่างรัฐธรรมนูญของนายสตีเวนส์นี้ ร่างขึ้นโดยความพยายามที่จะรักษาระบบสมบูรณาญาสิทธิราช ให้คงอยู่ แต่ปรับเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองบางอย่าง ให้เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปและความต้องการประชาธิปไตยของประชาชนส่วนหนึ่งในเวลานั้น โดยคำนึงถึงว่า Absolute Monarchy ไม่อาจเป็นไปได้ในเวลานั้น แต่การปกครองแบบประชาธิปไตยอย่างเต็มที่ก็ยังไม่ถึงเวลาเช่นกัน ดังนั้น ร่างรัฐธรรมนูญนี้จึงมีลักษณะที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เมื่อเทียบกับการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช แต่มีลักษณะที่ไม่เป็นประชาธิปไตยหลายประการ เมื่อเทียบกับการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยทั่วไป

³ Batson (ed.), Siam's Political Future. . ., p. 84.

⁴ บันทึกถกถวายเป็นความเห็นของนายสตีเวนส์และของพระยาศรีวิสารวาจาเกี่ยวกับร่างรัฐธรรมนูญนี้ ฎใน Ibid., p. 90-91.

อำนาจของรัฐบาลลดน้อยลง"¹ ดังนั้น วันที่ 6 เมษายน 2475 จึงผ่านไปโดยไม่มี การพระราชทานหรือประกาศใช้รัฐธรรมนูญแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาจากสถานการณ์ของประเทศในเวลานั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นความ วิกฤตของการตัดสินใจที่ไม่ประกาศใช้รัฐธรรมนูญในเวลานั้น เพราะนอกจากความตื่น ทั่วและความเรียกร้องต้องการประชาธิปไตยของประชาชนจะเพิ่มสูงขึ้นแล้ว ความไม่ พอใจต่อการดำเนินงานของรัฐบาลในการแก้ไขปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้เพิ่มมากขึ้น ด้วย ในขณะที่เกิดความคาดหวังว่าจะมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยเกิดขึ้น ก็ มีมานานนับตั้งแต่รัชกาลที่ 7 ทรงขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ หรือกล่าวได้ว่านับตั้งแต่ปลายสมัย รัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีพระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีสภาว่า "ฉันจะให้ลูกอภิราชสมบัติ ของขวัญให้แก่พลเมืองในทันทีที่ขึ้นสู่อำราชบัลลังก์ในขณะที่สิ้นตำแหน่งกษัตริย์ กล่าวคือ ฉันจะ ให้เขาให้ปาลิเมนต์และคอนสตีทิวชัน"² และตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ 6 ก็ได้มีการ เสนอความเห็นเชิงเรียกร้องประชาธิปไตยอยู่เนืองๆ แต่เวลาที่ผ่านไปโดยไม่มี การเปลี่ยนแปลงในทางที่จะให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตยขึ้น³ ย่อมก่อให้เกิดความไม่ พอใจและความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองเพิ่มมากขึ้น และจะเห็นได้ว่า ใน ช่วงเวลาที่นายสตีเวนส์ทูลเกล้าถวายร่างรัฐธรรมนูญ คือวันที่ 8 มีนาคม 2475 นั้น เป็นเวลาเพียง 3 เดือนก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายน 2475 ซึ่ง คณะราษฎรที่ได้รวมตัวกันมานานนับตั้งแต่ปี 2469 ได้วางแผนดำเนินการเพื่อยึดอำนาจ เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วในเวลานั้น แต่กระนั้นก็ตาม เวลาถึงกล่าว ก็ยังได้รับ การคัดค้านว่า "เร็วเกินไป" สำหรับการเปลี่ยนแปลง ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงการ

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 149-150 หรือ ค้นฉบับภาษาอังกฤษ ใน Batson (ed.), Siam's Political Future. . . , p. 92-93.

² ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า 52.

³ แม้ว่าจะมีการจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรี ซึ่งเป็นความพยายามอย่างหนึ่ง ของการปูพื้นฐานประชาธิปไตย แต่ก็มีความพยายามที่ล้มเหลว สภากรรมการองคมนตรี มีบทบาทอันจำกัด และไม่ไ้มีส่วนต่อการสร้างประชาธิปไตยเท่าใดนัก ประชาชนทั่วไป ไม่ไ้มีส่วนร่วมและรับรู้ความเป็นไปเกี่ยวกับการดำเนินงานของสภากรรมการองคมนตรีมากนัก

ปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้¹ และในขณะเดียวกัน ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า ความพยายามของรัชกาลที่ 7 ที่จะทรงปรับปรุงการปกครองของประเทศดำเนินไปไม่ทันกับความต้องการของประชาชนซึ่งเรียกร้องต้องการเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ และต้องการการปกครองในระบอบประชาธิปไตย²

¹ความเห็นในทำนองเดียวกันนี้ ดูได้จาก เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, "ความจำเป็นทางประวัติศาสตร์ของการเคลื่อนไหว 24 มิถุนายน 2475", วารสารธรรมศาสตร์ 11(มิถุนายน 2525): 62-67.

²การเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 นั้น ได้มีผู้วิจารณ์กันมากกว่า คณะราษฎรอยู่แล้วว่รัชกาลที่ 7 จะทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญ จึงช่วงชิงทำการปฏิวัติ แต่เมื่อพิจารณาจากข้อมูลที่ว่า รัชกาลที่ 7 ทรงมีพระราชดำริ (ในช่วงปลายปี 2474) ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญในวันที่ 6 เมษายน 2475 และได้สั่งให้กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการเตรียมร่างรัฐธรรมนูญขึ้น ร่างรัฐธรรมนูญนี้ได้ทูลเกล้าถวายรัชกาลที่ 7 ในเดือนมีนาคมนั้น แต่ได้รับการคัดค้านว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะมีการพระราชทานรัฐธรรมนูญ จึงไม่ได้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญในวันที่ 6 เมษายน ซึ่งเป็นเวลาก่อนหน้าการปฏิวัติเพียง 2-3 เดือน จึงเป็นไปได้ว่า พระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญนั้น อาจจะถูกกักอยู่ในอภิรัฐมนตรีสภาและพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใกล้ชิดซึ่งคณะราษฎรอาจไม่ได้ล่วงรู้มาก่อนก็เป็นได้ ดังที่ปริทัศน์กล่าวในสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม 2489 ว่า ". . . คณะราษฎรมิได้รู้พระราชประสงค์มาก่อน การเปลี่ยนแปลงโคกระทำโดยบริสุทธิ์ ไม่ได้ช่วงชิงคั่งที่มีผู้ปลุกเสกข้อเท็จจริงให้เป็นอย่างอื่น . . ." และใน ปริทัศน์ พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร. . ., หน้า 41. ปริทัศน์กล่าวว่า คณะราษฎรไม่มีทางที่จะรู้พระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญมาก่อนเลย และ "ถ้าจะอ้างว่าในฐานะผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมายย่อมมีทางรู้ก็จะต้องถามคนบอกแล้วว่าพระปกเกล้าฯ ได้ส่งร่างรัฐธรรมนูญของพระองค์มาให้กรมร่างกฎหมายพิจารณาหรือไม่ ข้าพเจ้าและเพื่อนข้าราชการกรมร่างกฎหมายทุกคน สามารถยืนยันได้ว่า กรมร่างกฎหมายไม่เคยได้รับร่างรัฐธรรมนูญมาพิจารณาเลย. . . พระราชประสงค์ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญนั้น รู้กันเฉพาะบุคคลที่พระองค์ได้มีพระราชดำรัสให้พระยาพหลาและข้าพเจ้าทราบ 6 วัน ภายหลังจาก 24 มิถุนายน และเสนาบดีของพระองค์เท่านั้น ซึ่งไม่ยอมบอกให้คนภายนอกรู้เพราะเป็นความลับของทางราชการ. . ."

บทบาทและความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงปี 2470-2475

ปรีดีได้สำเร็จการศึกษาและเดินทางกลับจากประเทศฝรั่งเศส ถึงกรุงเทพในวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2470 ได้เริ่มเข้ารับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น 6 กระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม 2470 โดยได้ทำการฝึกหัดผู้พิพากษาที่ศาลฎีกา และฝึกหัดว่าความที่กรมอัยการเป็นเวลา 5 เดือน จากนั้นได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเลขานุการชั้น 2 (ผู้ช่วยเลขานุการ) กรมร่างกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และอยู่ในตำแหน่งนี้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2470 จนถึงช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475¹ ในช่วงที่เป็นผู้ช่วยเลขานุการอยู่ที่กรมร่างกฎหมายนี้ ปรีดีได้ทำหน้าที่เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ควบคู่ไปด้วย วิชาที่ปรีดีสอนที่โรงเรียนกฎหมาย คือ "ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3" ทอนว่าควย ห้างหุ้นส่วน, บริษัท และสมาคม สอนในปี 2470-2472, "กฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคล" สอนปี 2472-2473 และ "กฎหมายปกครอง" สอนปี 2474-2475² ซึ่งรายละเอียดของวิชาเหล่านี้จะได้อธิบายในตอนต่อไป

นอกจากปรีดีจะเข้ารับราชการและทำหน้าที่อาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมายตามปกติแล้ว ปรีดียังได้จัดตั้งโรงพิมพ์นิตยสารขึ้นโดยเป็นเจ้าของดำเนินการเอง และยังได้จัดพิมพ์หนังสือ "นิตยสาร" และหนังสือกฎหมายอื่นๆออกเผยแพร่ หนังสือ "นิตยสาร" นี้ เป็นหนังสือรายเดือนที่ลงบทความและความรู้ทางด้านกฎหมาย ซึ่งปรีดีได้กล่าว

¹"สมุดประวัติของร.อ.อ.หลวงประดิษฐมนูธรรม" ใน สุพจน์ คำนกระกุล, อนุสรณ์ปรีดี พนมยงค์ (กรุงเทพ: จีวรวรรณสรณ์, 2526), ไม่มีเลขหน้า.

²"ตารางกำหนดเวลาสอนกฎหมาย ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม" ปี 2470 อยู่ใน บทบัญญัติ เล่ม 5 (มิถุนายน 2470): 257., ปี 2471 ใน บทบัญญัติ เล่ม 5 (มิถุนายน 2471): 546., ปี 2472 ใน บทบัญญัติ เล่ม 5 (2472): 870., ปี 2473 ใน บทบัญญัติ เล่ม 6 ตอนที่ 3 (กรกฎาคม 2473): 263-264., ปี 2474 ใน บทบัญญัติ เล่ม 6 (กันยายน 2474): 513. และปี 2475 ใน บทบัญญัติ เล่ม 7 (2475).

ใน "คำนำ" ของการพิมพ์หนังสือนี้ครั้งแรกว่า

หนังสือนี้เป็นหนังสือที่เกี่ยวกับวิชาการ ไม่ใช่หนังสือที่จะสอนหลักการเปลี่ยนแปลงการปกครองหรือเศรษฐกิจของประเทศ ในเล่มหนึ่งๆจะมีตั้งแต่ 48 ถึง 64 หน้า แบ่งออกเป็น 3 ภาค คือ

1. ภาคประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
2. ภาคนิติศาสตร์บัณฑิตย

3. ภาคเบ็ดเตล็ด มีอาทิ ความเห็นและการวินิจฉัยปัญหาในกฎหมายต่างๆ นอกจากที่กล่าวในภาค 1 และ 2 ซึ่งถ้าท่านสมาชิกผู้ใดมีความสงสัยในปัญหากฎหมายข้อใดแล้ว ขาพเจ้าและสหายในคณะนิติสาสน มีความยินดีที่จะช่วยเหลือแนะนำเท่าที่จะเป็นไปได้ตามกำลัง. . .¹

หนังสือ "นิติสาสน" นี้ ได้เริ่มออกตั้งแต่ปี 2471 เรื่อยไป จนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 เมื่อได้มีการตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นแล้ว ปรีดีจึงได้โอนกิจการของโรงพิมพ์ทั้งแท่นพิมพ์ ตัวพิมพ์ และหนังสือนิติสาสนพร้อมทั้งผู้พิมพ์ทั้งหมดให้เป็นกรรมสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยดำเนินงานต่อไป เพราะมหาวิทยาลัยจำเป็นต้องมีโรงพิมพ์พิมพ์คำสอนและหนังสืออื่นๆ และปรีดีเองก็มีภาระหน้าที่ราชการมาก ไม่มีเวลาที่จะคุมโรงพิมพ์นิติสาสน และหนังสือนิติสาสนได้ต่อไป มหาวิทยาลัยได้ตอบแทนมูลค่าแห่งการโอนให้แก่ปรีดีน้อยมาก ไม่ได้ถือเป็นการซื้อขายในราคาตลาด เนื่องจากมหาวิทยาลัยเพิ่งตั้งขึ้นใหม่และมีเงินทุนเพียงเล็กน้อย²

ในช่วงปี 2471 ถึงช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 นี้ ปรีดีได้เขียนคำอธิบายกฎหมายต่างๆและบทความลงใน "นิติสาสน" หลายเรื่อง ในปี 2471 ปรีดีได้เขียน "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์"อธิบายเรียงลำดับมาตรา ซึ่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ฉบับนั้นนับตั้งแต่มีการประกาศใช้ในปี 2468 ยังไม่มีผู้ใดได้เขียนคำอธิบายขึ้น³

¹ ปรีดี พนมยงค์, "คำนำ" นิติสาสน 1 (2471): ก-ข.

² เดือน บุญนาค, ท่านปรีดี รัษฎะอาวโส. . ., หน้า 41-42.

³ ปรีดี พนมยงค์, "คำนำ", นิติสาสน 1 (2471): ข.

ปรีติจึงได้เขียนคำอธิบายนี้ลงเป็นตอนๆในนิตินี้ ตั้งแต่เล่มที่ 1 ถึงเล่ม 12 ในปี 2471, เล่ม 1 ถึงเล่ม 12 ในปี 2472 และเล่ม 1 ถึงเล่ม 8 ในปี 2473 จึงจบคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพที่ 1 นี้¹ ในระหว่างที่ปรีติได้เขียนคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ลงในนิตินี้ ปรีติได้เขียนบทความเรื่องอื่นๆลงในนิตินี้ด้วย ในปี 2471 ปรีติได้เขียนบทความเรื่อง "เศรษฐวิทยา"² (ซึ่งต่อมาหลวงเกษสทรณ์ ได้ช่วยเหลือเป็นผู้เขียนแทนปรีติในเล่มต่อไป), "กฎหมายการคลัง"³, "นิติกรรมอำพราง"⁴ และ "คำแนะนำโดยย่อเกี่ยวกับพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าชาย อันกระทบถึงความปลอดภัยหรือผาสุกแห่งสาธารณชน พุทธศักราช 2471"⁵ ในปี 2472 ปรีติได้เขียน "คำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคล ว่าด้วยข้อความทั่วไป"⁶ และปี 2473 เขียนบทความเรื่อง "การกู้เงินของรัฐบาล"⁷, "เพิ่มเติมหนังสือบันทึกแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2 ตอน 2"⁸ และ "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3"⁹ ซึ่ง "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและ

¹ปรีติ พนมยงค์, "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์," นิตินี้ 1: 1-12(2471)., นิตินี้ 2: 1-12 (2472). และ นิตินี้ 3: 1-8 (2473).

²ปรีติ พนมยงค์, "เศรษฐวิทยา," นิตินี้ 1: 1 (2471): 50-64.

³ป.พ., "กฎหมายการคลัง," นิตินี้ 1: 2 (2471): 97-100.

⁴ป.พ., "นิติกรรมอำพราง," นิตินี้ 1: 2 (2471): 101-109.

⁵ป.พ., "คำแนะนำโดยย่อเกี่ยวกับพระราชบัญญัติควบคุมกิจการการค้าชาย อันกระทบถึงความปลอดภัยหรือผาสุกแห่งสาธารณชน พุทธศักราช 2471," นิตินี้ 1: 5 (2471): 263-274. และ นิตินี้ 1: 6 (2471): 312-315.

⁶หลวงประจักษ์มนุชธรรม, "คำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคล ว่าด้วยข้อความทั่วไป," นิตินี้ 2: 1-3 (2472).

⁷ป.พ., "การกู้เงินของรัฐบาล," นิตินี้ 3: 9 (2473): 568-575.

⁸หลวงประจักษ์มนุชธรรม, "เพิ่มเติมหนังสือบันทึกแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2 ตอน 2," นิตินี้ 3: 9 (2473): 601-609.

⁹หลวงประจักษ์มนุชธรรม, "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3," นิตินี้ 3: 10-12 (2473), 4: 1-10 (2474) และ 5: 1-3 และ 12 (2475).

พาณิชย์ บรรพ 3" นี้ ปรีดีได้เขียนก่อนในปี 2474 จนถึงช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 หลังจากนั้น พระสาสน์ประพันธ์ได้เป็นผู้เขียนแทนต่อไป ส่วนในปี 2474 และ 2475 นอกเหนือจาก "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3" แล้ว ปรีดียังได้เขียน "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ขึ้น ซึ่ง "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" นี้ ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 พระสาสน์ประพันธ์ ได้เป็นผู้เขียนแทนต่อไปอีกเช่นกัน

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี 2470-2475 ปรีดีได้เขียนบทความและคำอธิบายกฎหมายต่างๆลงใน "นิตินิต" เป็นจำนวนไม่น้อย หนังสือ "นิตินิต" ของปรีดีเป็นหนังสือที่เผยแพร่ความรู้ทางค่านกฎหมายให้แก่ผู้ที่ศึกษาทางค่านกฎหมายและผู้สนใจทั่วไป ซึ่งมีผู้ยอมรับเป็นสมาชิกหนังสือนี้ และมีผู้เขียนคำถามข้อสงสัยในปัญหากฎหมายต่างๆมายังนิตินิต และทั้งมีผู้ส่งบทความแสดงความเห็นเกี่ยวกับปัญหากฎหมายต่างๆมาลงในนิตินิตอีกด้วย ซึ่งในการจัดพิมพ์หนังสือนิตินิตนี้ ปรีดีได้รับความร่วมมือและช่วยเหลือจากนักกฎหมายที่สำคัญคนอื่นๆ ในเวลานั้น ในการช่วยเขียนบทความและคำอธิบายกฎหมายต่างๆ เช่น คอกเตอร์ แอล คุปลาคร์ เขียน "คำสอนกฎหมายฝรั่งเศส", คอกเตอร์ เอกูต์ เขียน "คำอธิบายธรรมศาสตร์", หลวงเกษสัทธรรม เขียน "คำอธิบายเศรษฐกิจ" ฯลฯ หนังสือนิตินิต จึงเป็นหนังสือที่ส่งเสริมและเผยแพร่ความรู้ทางค่านกฎหมายที่น่าสนใจ และเป็นหนังสือวิชาการที่มีประโยชน์

นอกจากปรีดีจะจัดทำหนังสือนิตินิตขึ้นแล้ว โรงพิมพ์ "นิตินิต" ของปรีดียังได้จัดพิมพ์หนังสือกฎหมายและหนังสือเผยแพร่ความรู้ต่างๆขึ้นอีก ในปี 2471 ปรีดีได้จัดพิมพ์ "ปาฐะ เรื่องปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย" ซึ่งเป็นปาฐกถาที่ปรีดีได้แสดงที่สามัคยาจารย์สโมสรสถาน เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม 2471¹ ซึ่งคร. เดือน บุญนาค ได้กล่าวถึงปาฐกถาครั้งนี้ว่า ". . . มีบุคคลเข้าฟังอย่างล้นหลาม เป็นความรู้ใหม่ของคนไทยสมัยนั้น"² ในปี 2472 ปรีดีได้จัดพิมพ์ "ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2" ขึ้น ซึ่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2 นี้ มี 2 เล่ม ในเล่ม 1 ว่าด้วยบทเบ็ดเสร็จทั่วไป ตั้งแต่

¹ หลวงประจันตนิพนธ์, ปาฐะ เรื่องปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย (พระนคร: นิตินิต, 2471).

² เดือน บุญนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส. . ., หน้า 40.

มาตรา 194 ถึงมาตรา 353 ส่วนเล่ม 2 ว่าด้วย สัญญา, จัดการงานนอกสั่ง, ลาภมิควร
 ได้ และ ละเมิด ซึ่งเป็นการอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 354 ถึง 452¹
 นอกจาก"ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2" แล้ว โรงพิมพ์นิติศาสตร์ยังได้จัดพิมพ์
 "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1"ขึ้น โดยรวบรวม"คำอธิบายประมวล
 กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1"ของปรีดีที่ได้อิงพิมพ์ในหนังสือ"นิติศาสตร์"ตั้งแต่ปี 2471-
 2473 มารวมพิมพ์เป็นเล่มอีกครั้งหนึ่งเพื่อสะดวกในการศึกษาค้นคว้า² และในปี 2473 ปรีดี
 ยังได้จัดพิมพ์ "ประชุมกฎหมายไทย"ขึ้น โดยรวบรวมบทบัญญัติของกฎหมายไทยตั้งแต่สมัยกฎ
 หมายตราสามดวงเป็นต้นมารวมกับบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดพิมพ์เป็นหนังสือชุดเรียกว่า
 "ประชุมกฎหมายไทย" มีทั้งหมด 17 เล่ม³ ซึ่งดร.เคื่อน บุนนาค ได้กล่าวถึง"ประชุมกฎหมาย
 ไทย"นี้ว่า "การพิมพ์ประชุมกฎหมายไทยนี้ มีผู้ชมความคิดท่านมาก คือ แทนที่ท่านปรีดีจะจ้าง
 คนคัดคนทาน ท่านใช้ถ่ายภาพทำบล็อด ย่อส่วนของจริงให้เล็ก เพื่อไม่ให้สิ้นเปลืองกระดาษ
 นับว่าท่านเป็นนักเศรษฐกิจที่ทำงานโดยลงทุนน้อย ประหยัดค่าใช้จ่าย คุ้มผลงานเยี่ยม"⁴ และ
 ดร.เคื่อน ยังกล่าวอีกด้วยว่า "ผู้พิพากษา ทนายความ และผู้ที่ใช้ตัวบทกฎหมาย ซอกันมากมาย
 บางคนเคยกล่าวว่า เงินที่ได้จากการขายหนังสือนี้และที่ท่านปรีดีนำมาลงทุนใช้จ่ายในการ
 ปฏิวัติ"⁵

ในระหว่างปี 2470-2475 นี้ นอกจากปรีดีจะได้ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเลขาธิการกรม
 ร่างกฎหมาย และได้จัดตั้งโรงพิมพ์นิติศาสตร์และออกหนังสือนิติศาสตร์และหนังสืออื่นๆแล้ว ปรีดี
 ยังได้เป็นเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา และเป็นบรรณาธิการหนังสือ"บทบัญญัติ" อีกด้วย หนังสือ

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2 (พระนคร:
 โรงพิมพ์นิติศาสตร์, 2472). 2 เล่ม.

²หลวงประดิษฐมนูธรรม, ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 (พระนคร:
 โรงพิมพ์นิติศาสตร์, ม.ป.ป.).

³หลวงประดิษฐมนูธรรม, ประชุมกฎหมายไทย (พระนคร: โรงพิมพ์นิติศาสตร์,
 2473), 17 เล่ม.

⁴เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส . . ., หน้า 41.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

"บทพยัญชิตย" เป็นหนังสือของเนติบัณฑิตยสภา ซึ่งเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภาเป็นบรรณาธิการ ปรกติได้รับเลือกให้เป็นเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา เมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2472¹ และได้อยู่ในตำแหน่งนี้จนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ภายหลังเนื่องจากคิตราชการทาง คำนณะกรรมการราษฎรและสภาผู้แทนราษฎรมาก ปรกติจึงได้ขอลาออกจากตำแหน่งและหน้าที่นี้ในเดือนตุลาคม 2475² ที่ประชุมได้เลือกตั้งผู้อื่นให้ทำหน้าที่แทนต่อไป ในช่วงที่ปรกติได้ทำหน้าที่เลขาธิการเนติบัณฑิตยสภานี้ ปรกติได้เป็นบรรณาธิการหนังสือ"บทพยัญชิตย"ทั้งหมด 13 ตอน หนังสือ"บทพยัญชิตย"นี้เป็นหนังสือของเนติบัณฑิตยสภาที่พิมพ์แจกจ่ายแก่สมาชิก เป็นการเสนอข่าวคราวในเนติบัณฑิตยสภาและข่าวราชการในกระทรวงยุติธรรม และมีบทความแสดงความคิดเห็นหรือความรู้ต่างๆทางค่านกฎหมายเพื่อเสริมสร้างความรู้และประสบการณ์ หนังสือนี้เริ่มออกครั้งแรกตั้งแต่ปี 2460 แต่ไม่มีกำหนดเวลาออกที่แน่นอนแล้วแต่ข่าวที่มี³ จึงเป็นหนังสือรายสะดวก ในแต่ละปีจึงมีจำนวนเล่มไม่เท่ากัน ในปี 2474 ปรกติซึ่งเป็นบรรณาธิการหนังสือ"บทพยัญชิตย"นี้ ได้เสนอที่จะออกหนังสือ"บทพยัญชิตย"เป็นรายเดือน ในเดือนหนึ่ง นับเป็น 1 ตอน และเมื่อครบ 12 ตอน จัดพิมพ์รวมเป็น 1 เล่มในแต่ละปี "บทพยัญชิตย"ได้ออกเป็นรายเดือนตามที่ปรกติเสนอตั้งแต่ปี 2475 แต่ในปี 2475 นี้ปรกติได้เป็นบรรณาธิการ"บทพยัญชิตย"อยู่เพียงครั้งปึกก็ต้องลาออกเนื่องจากคิตราชการทางด้านอื่นๆจึงต้องให้ผู้อื่นทำหน้าที่แทนต่อไป

ปรกติได้เขียนบทความลงใน "บทพยัญชิตย" หลายเรื่อง นับตั้งแต่ปี 2469 ซึ่งปรกติยังศึกษาอยู่ที่ฝรั่งเศส ปรกติได้เขียนบทความเรื่อง "การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศส

¹"รายงานการประชุมกรรมการเนติบัณฑิตยสภา ครั้งที่ 63 วันที่ 19 มีนาคม 2472," บทพยัญชิตย เล่ม 6 ตอน 3(กรกฎาคม 2473).

²"รายงานการประชุมกรรมการเนติบัณฑิตยสภา ครั้งที่ 73 วันที่ 27 ตุลาคม 2475," บทพยัญชิตย เล่ม 7 ตอน 10(มกราคม 2475): 508.

³ปรกติ พนมยงค์, "คำนำ", บทพยัญชิตย 1:1 (ตุลาคม 2460)

โดยย่อ"¹มาลงในบทบัญญัติ ในปี 2471 ปรีดีเขียนบทความเรื่อง "เกล็ดประมวลกฎหมาย
เรื่องพระเจ้าโนโปเลออง(นโปเลียน)กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส"² ปี 2473 เขียน
เรื่อง "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส"³, "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของ
บุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำนาจอธิแทนสันนิบาตชาติ"⁴
และ "ฐานะของชาวรัสเซียผู้ถูกถอนสัญชาติ (ละเพาะที่เกี่ยวกับปัญหาความสามารถของบุคคล
ในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล)"⁵ ส่วนปี 2474 เขียนเรื่อง "สิทธิของรัฐใน
ทรัพย์สินตามกฎหมายโซเวียต"⁶ และในปี 2475 ปรีดีเขียน "บันทึกเรื่องพะยานรับรอง
ลายพิมพ์นิ้วมือ"⁷ ซึ่งนอกจากการเขียนบทความต่าง ๆ ลงใน "บทบัญญัติ" แล้ว ปรีดีก็ได้ทำ
หน้าที่ในฐานะบรรณาธิการรวบรวมและนำเสนอข่าวสารที่น่าสนใจ รวมทั้งเสนอตัวอย่างคำ
พิพากษาและกฎหมายบางเรื่องที่ทำให้ความรู้และเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน

¹ปรีดี พนมยงค์, "การเขียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ" บทบัญญัติ
เล่ม 4 ตอน 11 (มิถุนายน 2469): 660-677.

²ปรีดี พนมยงค์, "เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้าโนโปเลออง(นโปเลียน)กับ
ประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส" บทบัญญัติ เล่ม 5 ตอน 9 (พฤศจิกายน 2471): 693-704.

³ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส" บทบัญญัติ เล่ม 6
ตอน 3 (กรกฎาคม 2473): 227-232.

⁴ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคล
ซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำนาจอธิแทนสันนิบาตชาติ" บทบัญญัติ
เล่ม 6 ตอน 4 (พฤศจิกายน 2473): 312-323.

⁵ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "ฐานะของชาวรัสเซียผู้ถูกถอนสัญชาติ (ละเพาะที่เกี่ยว
กับปัญหาเรื่องความสามารถของบุคคลในกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล)" บทบัญญัติ
เล่ม 6 ตอน 5 (กุมภาพันธ์ 2473): 394-399.

⁶ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "สิทธิของรัฐในทรัพย์สินตามกฎหมายโซเวียต" บท
บัญญัติ เล่ม 6 ตอน 10 (กุมภาพันธ์ 2474): 748-752.

⁷ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ" บทบัญญัติ
เล่ม 7 ตอน 2 (พฤษภาคม 2475): 62-93.

จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี 2470-2475 ที่ปริทัศน์ได้รับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมาย และทำหน้าที่เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรมนี้ ปริทัศน์ได้เสนอผลงานทางด้านกฎหมายหลายเรื่อง ทั้งในรูปของบทความ, คำอธิบายกฎหมาย และปาฐกถา รวมทั้ง ผลงานในฐานะที่เป็นผู้รวบรวม และเป็นบรรณาธิการ ซึ่งผลงานต่างๆ ของปริทัศน์ในช่วงเวลานี้ นับรวมกว่า 20 เรื่อง¹ ส่วนใหญ่เป็นผลงานทางด้านกฎหมาย แต่ปริทัศน์ได้สอดแทรกทัศนะและความเห็นบางประการในงานต่างๆ เหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในการศึกษาความคิดทางการเมืองของปริทัศน์ในช่วงปี 2470-2475 นี้ ผู้เขียนจะศึกษาโดยผ่านงานเขียนเรื่องต่างๆ ซึ่งเป็นผลงานของปริทัศน์เอง แม้ว่าในงานเขียนบางเรื่องจะเป็นเรื่องกฎหมายล้วนๆ ซึ่งไม่ได้สอดแทรกความเห็นทางการเมืองมากนัก อย่างเช่น ในเรื่อง "คำอธิบายกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1" ซึ่งเป็นการอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 เรียงลำดับมาตรา ตั้งแต่มาตรา 1-193, "ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2" 2 เล่ม ที่กล่าวถึงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 2 ตั้งแต่มาตรา 194-452, "คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3" ซึ่งปริทัศน์สอนที่โรงเรียนกฎหมายร่วมกับผู้สอนคนอื่นๆ ในช่วงปี 2470-2472 โดยที่ปริทัศน์สอนในส่วนที่ว่าด้วยข้อความทั่วไป, ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญ, ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนจำกัด, ว่าด้วยสมาคม และว่าด้วยการบัญชีห้างหุ้นส่วนสมาคม ตั้งแต่มาตรา 1012-1297² และ "ประชุมกฎหมายไทย" ซึ่งเป็นการรวบรวมกฎหมายสมัยเก่าร่วมกับบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ รวมทั้งบทความเรื่อง "กฎหมายการคลัง", "นิติกรรมอำพราง", "คำแนะนำโดยย่อเกี่ยวกับพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าชาย อันกระทบถึงความปลอดภัยแห่งสาธารณชน พุทธศักราช 2471" และ "บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ" ซึ่งเป็นบทความอธิบายข้อความทางด้านกฎหมาย โดยไม่ได้แสดงความเห็นมากนัก แต่ในงานเขียนเรื่องอื่นๆ ของปริทัศน์ ปริทัศน์ได้สอดแทรกทัศนะและความเห็นบางประการในงานเขียนต่างๆ เหล่านี้ด้วย ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวต่อไปโดยลำดับ

¹ รายชื่องานเขียนของปริทัศน์ พนมยงค์ โปรกฤษ์ในภาคผนวก.

² หลวงประคิมธมมูรธรรม, คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ว่าด้วยห้างหุ้นส่วน บริษัท และสมาคม (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2479), 204 หน้า. (โรงพิมพ์อักษรนิติ พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนายเสียง พนมยงค์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2479).

ในบทความ "เศรษฐวิทยา" ที่ปริทัศน์ได้เขียนลงใน "นิตยสาร" ปีที่ 1 เล่มที่ 1 พ.ศ. 2471 ปริทัศน์ได้อธิบายความหมายของ "เศรษฐวิทยา" ซึ่งเป็นคำใหม่ที่เพิ่งได้ยินในภาษาไทยไม่นานนัก และได้แสดงความเห็นว่า ผู้ศึกษาวิชากฎหมายควรศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ด้วย ทั้งได้คัดค้านความเห็นของผู้ที่เสนอว่าไม่ควรนำวิชาเศรษฐศาสตร์มาเป็นหลักสูตรของวิชากฎหมาย ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวว่า

ในที่สุดเศรษฐกิจของบ้านเมือง ซึ่งเป็นส่วนใหญ่แห่งความเป็นอยู่ของมนุษย์ ย่อมเกี่ยวข้องกับวิชากฎหมายมาก
 เพราะฉะนั้น ผู้ที่ศึกษาวิชากฎหมาย หมายความว่า ผู้พิพากษา และ ผู้มีหน้าที่
 เกี่ยวข้องกับวิชากฎหมายจำต้องศึกษาเศรษฐวิทยาคด้วย. . .¹

ปริทัศน์ได้แบ่งวิธีการศึกษาเศรษฐวิทยาเป็น 2 ชนิด คือ การศึกษาในทางกฎหมายของเศรษฐกิจ และการศึกษาในทางลัทธิของเศรษฐกิจ ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบายว่า การศึกษาในทางลัทธิของเศรษฐกิจนั้น เป็นการศึกษาที่มุ่งไปในทางคำทฤษฎีแห่งการปกครองในทางเศรษฐกิจปัจจุบัน มีการเสนอความเห็นเปลี่ยนฐานะของประเทศ เช่น ลัทธิโซเชี่ยลลิสม์, คอลเลกทิวิสม์, บอลเชวิก, อานาคิสต์ ฯลฯ ซึ่งลัทธิเหล่านี้อาจนำมาซึ่งความกระฉ่างกระเคื่องและสามารถเกิดเหตุร้ายในแผ่นดินได้ อันเป็นการผิดต่อกฎหมายลักษณะอาญา มาตรา 104 เพราะฉะนั้น การศึกษาโดยวิธีนี้ จึงเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนา และด้วยเหตุนี้ การเขียนคำแนะนำเศรษฐวิทยา จึงมุ่งไปในการศึกษาของเศรษฐวิทยาเพียงอย่างเดียว² แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ปริทัศน์ได้เขียน "คำอธิบายเศรษฐวิทยา" นี้ เพียงตอนเดียว ในตอนต่อไปของ "คำอธิบายเศรษฐวิทยา" หลวงเกษสทรณ์³ ได้เป็นผู้เขียนแทน ดังนั้นเราจึงไม่อาจทราบความคิดทางด้านเศรษฐกิจของปริทัศน์ได้มากนักจากงานเขียนของปริทัศน์ในเรื่องนี้

¹ ปริทัศน์ พนมยงค์, "เศรษฐวิทยา", หน้า 58 (ชีคเส้นใต้ตามต้นฉบับ)

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-62.

³ หลวงเกษสทรณ์ นามเดิม หม่อมหลวงเกษ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา คณบดี เศรษฐศาสตร์จากมหาวิทยาลัยกรุงเบอร์ลิน ประเทศสวีเดนและลอนดอน.

ในงานเขียนของปริทัศน์เรื่องหนึ่ง ซึ่งอาจทำให้เราพอทราบทัศนะของปริทัศน์เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในเวลานั้นได้บ้าง คือ บทความเรื่อง "การกู้เงินของรัฐบาล" ซึ่งปริทัศน์ได้เขียนลงใน "นิติสาร" ในปี 2473 ซึ่งเป็นปีที่ประเทศไทยกำลังประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ และรัฐบาลในเวลานั้นได้แก้ไขปัญหาคือพยายามยืมค้ำชอนรายจ่ายของประเทศ พร้อมกับเพิ่มภาษีอากรเพื่อให้รัฐบาลมีรายได้มากขึ้นเพียงพอค้ำชอนรายจ่าย โดยรัฐบาลได้ใช้นโยบายในการบริหารงบประมาณแบบสมดุลย์ ที่พยายามให้รายรับและรายจ่ายของประเทศสมดุลกัน ซึ่งนโยบายดังกล่าวได้ประสบกับปัญหาและถูกวิพากษ์วิจารณ์มากในภาวะที่ประเทศต้องเผชิญกับปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ปริทัศน์เสนอความเห็นเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหานี้โดยเสนอให้รัฐบาลใช้วิธี "กู้เงิน" ซึ่งอาจกระทำได้โดยหลายวิธี ซึ่งปริทัศน์กล่าวว่า

ความปกติเงินค่าภาษีอากรย่อมเป็นรายได้อันสำคัญของรัฐบาล รัฐบาลใดมีรายจ่ายอยู่ในขอบแห่งรายได้ประเภทนั้นแล้ว ความเคียดครอนก็ไม่บังเกิดขึ้น แต่ในบางคราวเงินค่าภาษีอากรเก็บได้น้อย เนื่องจากความผิดปกติของฐานะแห่งเศรษฐกิจของประเทศแล้ว รัฐบาลของประเทศก็ได้พยายามยืมค้ำชอนรายจ่ายให้ลดน้อยลงไป หรือมีเงินที่ขึ้นอัตราภาษีอากรให้เท่ากับรายจ่าย แต่ถ้าวินทั้งสองไม่อาจกระทำไปได้โดยสะดวกแล้ว เช่น การทำมาหากินของราษฎรก็ผิดปกติ การขึ้นภาษีอากรจะทำให้ราษฎรเดือดร้อนระส่ำระสาย กับทั้งการยืมค้ำชอนรายจ่ายก็จะทำไปไม่ได้เพราะเป็นรายจ่ายที่จำเป็นสำหรับประเทศ คั้งนี้แล้ว ก็ยังมีหนทางที่รัฐบาลจะดำเนินเพื่อหาเงินมาสำหรับใช้จ่าย คือ การกู้เงิน. . .¹

ปริทัศน์ได้เสนอให้รัฐบาลใช้วิธีการกู้เงิน ที่รัฐบาลอาจกระทำได้โดยวิธีการกู้เงินทางตรงหรือวิธีการกู้เงินทางอ้อม ซึ่งปริทัศน์เสนอว่า การกู้เงินทางตรงนั้น รัฐบาลอาจกระทำได้โดยออกไปกู้ต่อเอกชนหรือกู้ตรงต่อรัฐบาลต่างประเทศ ซึ่งอาจจะเป็นวิธีการ "กู้เงินตามธรรมดา" ที่ให้ดอกเบี้ยตามสมควร หรือ "กู้เงินโดยความริจาค" ที่รัฐบาลเรียกร้องให้พลเมืองให้กู้เงินโดยเห็นแก่ชาติ และการ "กู้โดยบังคับ" ที่รัฐบาลกำหนดให้พลเมืองให้เงินกู้

¹ป.พ., "การกู้เงินของรัฐบาล", หน้า 568-569.

แก่รัฐบาลตามส่วนที่จะให้กู้ได้ ซึ่งวิธีนี้แม้ว่าบางประเทศจะทำได้ผลดีแต่ก็อาจทำให้ราษฎรเดือดร้อนได้ ส่วนวิธีการกู้เงินทางอ้อม ซึ่งอาจมีได้หลายวิธีนั้น ปรกติได้ยกตัวอย่างว่า รัฐบาลอาจกระทำได้โดยการออกธนบัตรเพิ่มมากขึ้นสำหรับประเทศที่รัฐบาลเป็นผู้ออกธนบัตรเอง หรือรัฐบาลบังคับให้ธนาคารที่ได้รับมอบอำนาจในการออกธนบัตรให้รัฐบาลกู้เงิน โดยรัฐบาลยอมให้ธนาคารนั้นออกธนบัตรเพิ่มขึ้นจนถึงเท่าค่าที่รัฐบาลได้กู้มาจากธนาคาร ซึ่งวิธีการต่างๆนี้ ปรกติได้เสนอขึ้นเป็นตัวอย่างที่รัฐบาลอาจกระทำได้เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ และในคอนท่ายของบทความ ปรกติได้กล่าวถึงประเทศสยามว่า

สำหรับประเทศสยามในเวลานี้ แม้จะมีเสียงโจมตีต่างๆถึงฐานะของการค้าขายก็ตาม แต่รายงานย่อแสดงงบประมาณรายได้อายจ่ายของประเทศสยาม พ.ศ. 2473 ซึ่งได้ลงพิมพ์ในจดหมายเทศของสภาเผยแพร่วาณิชยกรรม ฉบับที่ 37 กรกฎาคม พ.ศ. 2473 ได้เตือนสติว่าประเทศเราจะเป็นสุขเจริญยิ่งสืบไป โดยมีข้อความในคอนท่ายของรายงานที่โคคักมาต่อไปนี้¹

ปรกติได้ยกข้อความในรายงานของสภาเผยแพร่วาณิชยกรรมกล่าวไว้ในคอนท่ายของบทความ ซึ่งรายงานดังกล่าวได้กล่าวถึงประเทศสยามว่า เป็นประเทศที่มีหลักฐานดี เป็นที่เชื่อถือแก่นานาประเทศ เงินลงทุนที่จะต้องใช้จ่ายในการต่างๆ ก็พอใช้ไปได้อีกนานโดยไม่ต้องกู้ยืมใหม่ แต่ถ้ามองครวญจำเป็นเพราะเกิดเหตุร้ายใหญ่หลวงอันอาจเกิดขึ้นได้แล้ว ประเทศสยามจะต้องการเท่าใด คงยืมมาได้โดยเสียดอกเบี้ยถูกสมควรไม่มากนัก ดังนั้น "ในเรื่องการเงินแผ่นดินประเทศสยาม ไม่ต้องเกรงถึงภายนอก หากกระดูกจะเกิดวิปริตขึ้นหรือสินค้าขาดออกจะขายไม่ลืกลืตาม ก็พอไว้ใจได้ว่าไม่ต้องเป็นทุกข์เป็นร้อนหนักหนา และจะเป็นสุขเจริญยิ่งสืบไป"² ซึ่งไม่เป็นที่แน่ชัดว่า ปรกติยกข้อความในรายงานดังกล่าวขึ้นมาโดยเห็นด้วยกับรายงานนั้น หรือยกข้อความในรายงานนั้นมาเพื่อเปรียบเทียบกับสภาวะเศรษฐกิจที่เป็นจริง ซึ่ง "มีเสียงโจมตีต่างๆถึงฐานะของการค้าขาย. . ." ดังที่ปรกติได้กล่าวไว้ ซึ่ง

¹ ป.พ., "การกู้เงินของรัฐบาล", หน้า 574.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 575.

ผู้เขียนเห็นว่า เป็นไปไค้มาคทีเดียว ที่ปรีคทีจะยกข้อความในรายงานนั้นขึ้นมาเพื่อเปรียบเทียบ กับสภาวะเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในเวลานั้น และเขียนบทความนี้ขึ้นเพื่อเสนอความเห็นเกี่ยวกับการแก้ไขปัคหยาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในปัคหยาเรื่องการคลังของประเทศในเวลานั้น

ผลงานของปรีคทีอีกเรื่องหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของปรีคทีในการพิจารณาปัคหยาเศรษฐกิจและสังคม ก็คือ ปาฐกถาเรื่อง "ปัคหยาเกี่ยวแกการลงอาชญาผู้กระทำผิดทางกฎหมาย" ซึ่งปรีคทีได้แสดงที่สามัคคยาจารย์สโสมสรสถาน เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม 2471 โดยปรีคทีได้เสนอทัศนะเกี่ยวกับการพิจารณาการกระทำผิดทางกฎหมายว่า อาจพิจารณาได้ 3 ทาง คือ ทางแรก เป็นการพิจารณาสาเหตุของการกระทำผิด ซึ่งเรียกว่าเป็น ปัคหยาทางวิทยาศาสตร์ ทางที่สอง คือการพิจารณาวิธีป้องกันการกระทำผิดมิให้เกิดขึ้น ซึ่งเป็นปัคหยาทางรัฐประศาสนศาสตร์ และทางที่สามคือ การพิจารณาว่า การกระทำผิดนั้นเข้าอยู่ในบทกฎหมายที่ได้บัญญัติไว้แล้วมาคราใด ซึ่งเป็นปัคหยาในทางนิติศาสตร์ และเฉพาะปัคหยาประการที่ 3 นี้เท่านั้นที่ได้มีการสอนกันที่โรงเรียนกฎหมาย ดังนั้น ในการปาฐกถาครั้งนี้ ปรีคทีจึงได้กล่าวถึงปัคหยาประการที่ 1 และปัคหยาประการที่ 2 คือ สาเหตุของการกระทำผิด และวิธีป้องกันการกระทำผิด ซึ่งในการวิเคราะห์สาเหตุของการกระทำผิดนั้น ปรีคทีได้กล่าวถึง ลัทธิ 2 จำพวก ลัทธิจำพวกที่ 1 เป็นลัทธิที่ค้นหาสาเหตุในทางส่วนตัวของบุคคลผู้กระทำผิด โดยพิจารณาถึงลักษณะอวัยวะและเหตุอันเป็นส่วนบุคคลของผู้กระทำผิด ส่วนลัทธิจำพวกที่ 2 เป็นลัทธิที่ค้นหาสาเหตุโดยพิจารณาถึงหมู่เหล่าความสัมพันธ์ สถานที่ ฐานะความเป็นอยู่ และ ฐานะแห่งการดำรงชีวิตของผู้กระทำผิด ซึ่งลัทธินี้เห็นว่า การที่ความผิดได้เกิดขึ้นนั้นเนื่องมาจากอาการภายนอกที่แวดล้อมผู้กระทำผิด ซึ่งอาจเป็นฐานะแห่งความเจริญในทางศีลธรรมของประเทศ หรือ ฐานะในทางเศรษฐกิจ เช่น ความยากจน ซากแคลน ฯลฯ และในการอธิบายนี้ ปรีคทีได้กล่าวสรุปความเห็นของตนว่า

ตามความเห็นของข้าพเจ้านั้น เราจะลงความเห็นถือเอาลัทธิอันใดอันหนึ่ง แต่ลำพังนั้นไม่ได้ เพราะทางลัทธิก็มีเหตุที่แท้จริง และก็ยอมมีชอยกเวนควยกันทั้ง 2 ฝ่าย.

เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นควยกับท่านศาสตราจารย์กฎหมายของข้าพเจ้า ในประเทศฝรั่งเศสว่า ความผิดอาจมีมูลมาแกเหตุของทั้ง 2 ลัทธินั้น ซึ่งต้องพิจารณาประกอบกันไป คือ เหตุอันเนื่องมาจากส่วนตัว หรือเหตุภายใน

ตัวของบุคคลอย่างหนึ่ง และเหตุภายนอก หรือ ความสัมพันธ์ในหมู่คณะสิ่งที
แวดล้อมผู้กระทำผิดก็อย่างหนึ่ง จะถือตามลัทธิหนึ่งแต่ลำพังไม่ได้. . .¹

ส่วนในปัญหาเรื่องวิธีการป้องกันการกระทำผิดนั้น ปรีดีได้เสนอให้ใช้วิธีทำลาย
เหตุอันเป็นสมุฏฐานแห่งการกระทำผิด ที่อาจทำได้โดยการจัดการศึกษาอบรมในทางศีลธรรม
และการจัดการทางเศรษฐกิจ ซึ่งในการเสนอการป้องกันการกระทำโดยการจัดการทาง
เศรษฐกิจนี้ ปรีดีได้กล่าวว่า

ความเห็นในการป้องกันการกระทำผิดนั้น มีลัทธิในทางเศรษฐกิจมากมาย
และไม่ใช้ความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะนำเอาลัทธิซึ่งอาจมีวัตถุประสงค์ใน
ทางเปลี่ยนแปลงฐานะแห่งการเศรษฐกิจของประเทศมาแสดง เพราะฉะนั้น
การเศรษฐกิจที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่นี้ คงเป็นแต่ในทางที่ไม่ผิดต่อกฎหมาย
เท่านั้น²

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปรีดีได้กล่าวพาดพิงถึง "ลัทธิในทางเศรษฐกิจ" ที่อาจมีวัตถุประสงค์
ในการเปลี่ยนแปลงฐานะแห่งการเศรษฐกิจของประเทศ ในงานเขียนของปรีดีในช่วง
เวลาดังกล่าวนี้ (รวมทั้งในบทความเรื่อง "คำอธิบายเศรษฐกิจ" ที่ได้กล่าวไปแล้ว) โดยไม่
ได้อธิบายถึงลัทธิต่างๆ เหล่านั้น ทั้งนี้เพราะการกระทำดังกล่าว เป็นการกระทำที่ผิดต่อกฎหมาย
ลักษณะอาชญา มาตรา 104 ซึ่งปรีดีในฐานะนักกฎหมายคงทราบเป็นอย่างดี ดังนั้น ในการ
กล่าวถึง "ลัทธิเศรษฐกิจ" ปรีดีจึงเลี่ยงที่จะกล่าวอยู่เสมอ ซึ่งทำให้เราไม่อาจทราบความ
เห็นในทางเศรษฐกิจของปรีดีในช่วงเวลานี้ได้มากนักจากงานเขียนของปรีดี แต่อย่างน้อย
ก็เป็นข้อสังเกตได้ว่า ปรีดีได้กล่าวพาดพิงถึง "ลัทธิเศรษฐกิจ" ดังกล่าวหลายครั้ง และปรีดีคง
จะมีความเห็นต่อลัทธิเศรษฐกิจเหล่านั้นอยู่บ้าง แม้ว่า เราจะไม่อาจทราบความเห็นทางค่าน
เศรษฐกิจของปรีดีในช่วงเวลานี้ได้ชัดเจน แต่ความเห็นในเรื่องการจัดการเศรษฐกิจต่างๆ
ของปรีดี จะปรากฏให้เห็นชัดเจนในเวลาต่อมาในเค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดี ซึ่งจะได้
กล่าวต่อไป

¹ปรีดี พนมยงค์, "ปาฐกถาเรื่องปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎ-
หมาย", ปาฐกถาซึ่งแสดงที่สามัคยาจารย์สมาคม ตั้งแต่ พ.ศ.2470 ถึง 2474 (พระ-
นคร: บำรุงนุกุลกิจ, 2474), หน้า 128-129.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

ในการอธิบายเรื่องการป้องกันการกระทำผิดโดยการจัดการทางเศรษฐกิจนั้น
 ปรีดีได้อธิบายเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการบำรุงเศรษฐกิจของเอกชน ซึ่งคนสามัญอาจปฏิบัติ
 ได้ และเป็นการอธิบายที่ไม่เป็นความผิดต่อกฎหมาย ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า เหตุที่จะเกิดการกระทำผิดซึ่งเนื่องมาจาก
 เศรษฐกิจนั้น ก็คือ ความยากจน ความขาดแคลน ในสิ่งที่ต้องการสำหรับความ
 เป็นอยู่ การที่จะบังคับให้หายจากความจนหรือความขาดแคลนนี้มีประโยชน์
 แต่อย่างไรก็ตาม เราจะถือเอาความยุ่งยากอันนี้ขึ้นมาเป็นข้อคัดใจ
 มิให้ทองชนขยายบำรุงการเศรษฐกิจมิได้เลย เพราะความจำเป็นในเรื่อง
 บริโภคและอุปโภคย่อมมีอยู่ทุกวัน

การบำรุงเผยแผ่ในทางเศรษฐกิจนั้น ก็จำต้องอาศัยชนหมู่มากและเอกชน
 เป็นรายบุคคล

สำหรับชนหมู่มากนั้น เกี่ยวแก่รัฐประศาสน์นโยบายของรัฐบาล ข้าพเจ้าจะ
 ไม่อาจเอื้อมไปพูดถึงว่า จะต้องทำอะไร เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ตั้งตัวเป็น
 ศาสตราจารย์พิเศษ ข้าพเจ้ามาพูดฐานะเอกชน เพราะฉะนั้น จึงจะกล่าว
 แต่การบำรุงเศรษฐกิจของเอกชนซึ่งเป็นหน้าที่อันคนสามัญอาจปฏิบัติได้เท่านั้น¹

ต่อจากนั้น ปรีดีจึงได้เสนอความเห็นในเรื่องการบำรุงเศรษฐกิจของเอกชน โดย
 เสนอให้ขจัดความจนอันเกิดจากการที่บุคคลกระทำตนของคนเอง เช่น ในเรื่องความเกียจคร้าน
 ความไม่รู้เท่าถึงการ ความเสเพลสุรุ่ยสุร่าย ความไม่ซื่อสัตย์ประเทศ หรือภูมิอากาศ โดย
 อาศัยการศึกษาอบรมเพื่อให้เกิดความรู้ และให้จกอบรมนิสัยไม่ให้เสเพล สุรุ่ยสุร่าย และรู้
 จักไซ้ในสิ่งที่ควร ซึ่งไม่เฉพาะแต่ความจำเป็นของคนเท่านั้น แต่ต้องมีใจเพื่อแผ่เมตตากรุณา
 ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในทางที่ควรด้วย ทั้งเสนอให้นำพาต่อการทำมาหากิน เพราะทรัพย์สิน
 ที่มีอยู่อาจเคลื่อนย้ายเปลี่ยนมือหรือสาบสูญไปได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ ซึ่งความเห็นดัง
 กล่าวของปรีดีนี้ สอดคล้องกับความเห็นของปรีดีที่เสนอในเค้าโครงการเศรษฐกิจ ในการอธิบาย
 เรื่องความไม่เที่ยงแท้แห่งการเศรษฐกิจ และสอดคล้องกับหลักของลัทธิโซลิตารีสม ซึ่งจะ
 ได้กล่าวต่อไป

¹ปรีดี พนมยงค์, "ปาฐกถาเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย",

นอกจากนี้ ปรีดียังได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับความมุ่งหมายของการศึกษาที่ดี โดยยกข้อความในปาฐะของ "ท่านโรเบิร์ต ครีนอิง เคอร์ซอลด์" ผู้ซึ่งเป็นอธิบดีกรมอัยการในรัฐบาลแห่งรัฐอินเดียนอยส์ สหพันธรัฐอเมริกา" ซึ่งพระยาเมธาธิบดี ได้แปลเป็นภาษาไทย มากล่าวไว้ควยว่า

ความมุ่งหมายของการศึกษาที่ดีแท้ ต้องให้เป็นไปในทางที่จะสอนคนให้เป็นประโยชน์แก่ตัวเองและผู้อื่นควย. . . การทำนุบำรุงคน คือ ฟังนำผู้กล้าแรงของผู้อื่น ควยอำนาจก็ดี ควยอุบายเล่ห์กลก็ดี ควยการหยิบยืมหรือควยการขอก็จึ เป็นของเลวทรามต่ำช้าที่สุด. . .¹

ซึ่งความเห็นในการจัดการศึกษาในทางที่จะสอนคนให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น และความเห็นที่ว่า การทำนุบำรุงคน เป็นของเลวทรามต่ำช้าที่สุดนี้ แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้อ้างเองโดยตรง แต่ยกข้อความซึ่งมีผู้อื่นกล่าวไว้ก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นว่า ปรีดีเห็นควยกับทัศนะดังกล่าว และทัศนะดังกล่าวนี้เป็นทัศนะที่สอดคล้องกับหลักการของลัทธิโซติ-คาริสม์ และสอดคล้องกับความเห็นของปรีดีที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ

แม้ว่า ปาฐกถาเรื่อง "ปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย" จะมีความยาวไม่มากนัก แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของปรีดีในการพิจารณาปัญหาสังคม โดยเฉพาะปัญหาสาเหตุการกระทำผิดทางอาชญาและวิธีการป้องกันการกระทำผิด โดยการพิจารณาถึงความเกี่ยวพันระหว่างปัญหาเศรษฐกิจกับปัญหาสังคม และให้ความสำคัญกับปัญหาเศรษฐกิจในฐานะที่เป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาสังคม และการที่จะแก้ปัญหาก็ควรที่จะแก้ที่ปัญหาเศรษฐกิจควย แม้ว่า ปรีดีจะไม่ได้อ้างถึงปัญหาการป้องกันการกระทำผิดโดยการจัดการทางเศรษฐกิจไว้มากนัก แต่ก็แสดงให้เห็นว่า ปรีดีได้มีทัศนะเกี่ยวกับการจัดการทางเศรษฐกิจบางอย่างอยู่บ้างแล้วก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ซึ่งทัศนะเกี่ยวกับการจัดการทางเศรษฐกิจนี้จะปรากฏชัดเจนในเค้าโครงการเศรษฐกิจ และความเห็นของปรีดีในเรื่องการป้องกันการกระทำผิดทางอาชญาที่ปรีดีได้แสดงในปาฐกถาครั้งนี้ ก็ได้ปรากฏในเค้าโครง

¹ปรีดี พนมยงค์, "ปาฐกถาเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย", หน้า 136.

การเศรษฐกิจ หมวดที่ 11 ว่าด้วยผลสำเร็จอันเกี่ยวแก่หลัก 6 ประการ บทที่ 2 เรื่อง การรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน ซึ่งปฏิบัติได้กล่าวว่

ข้าพเจ้าเคยแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์เมื่อพ.ศ. 2471 ว่าเหตุแห่ง การที่บุคคลกระทำผิดอาชานั้น มีอยู่ 2 ประการ

1. เหตุอันเกี่ยวแก่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิดนั่นเอง

2. เหตุอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจ เช่น ลักทรัพย์ ปล้น เหล่านี้ ก็เมื่อรัฐบาล ได้จัดให้ราษฎรได้มีความสุขสมบูรณ์ มีอาหารกิน มีเครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่ อาลาแล้ว ก็เหตุโชนเลากการประทุรรายต่อกันอันเนื่องจากการเศรษฐกิจจะ ยิ่งคงมีอยู่อีกเล่า เหตุแห่งการกระทำผิดในทางอาญา จะยิ่งคงเหลืออยู่ก็ แต่เหตุอันเนื่องแต่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิด ซึ่งจะต้องคิดแก้ไขด้วยทาง อบรมและสั่งสอนคตินิสัย และเมื่อผู้อบรมสั่งสอนคตินิสัยได้มีความสุขสมบูรณ์ ในทางเศรษฐกิจแล้ว การอบรมสั่งสอนคตินิสัยก็จะได้ผลดียิ่งขึ้น¹

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความเห็นของปรีดีในเรื่องการจัดการทางเศรษฐกิจเพื่อแก้ปัญหา การกระทำผิดทางอาญา ซึ่งเป็นปัญหาสังคมอันเกี่ยวเนื่องกับความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ เป็นความเห็นของปรีดีตั้งแต่ช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 และสืบต่อมาเป็นเป้าหมาย อันหนึ่งของการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามหลัก 6 ประการของคณะราษฎร ซึ่ง ได้ระบุไว้ในเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ

นอกจาก บทความที่เสนอความเห็นของปรีดีในเรื่องเกี่ยวกับการเศรษฐกิจแล้ว ปรีดียังได้เสนอบทความแสดงความคิดเห็นทางค่านกฎหมาย โดยการเสนอความรู้และความเห็น เกี่ยวกับเรื่องกฎหมายบางประการ และได้ยกตัวอย่างในต่างประเทศมากล่าวในเชิงเปรียบเทียบ เช่น บทความเรื่อง "เกิลด์ประมวลกฎหมาย เรื่อง พระเจ้านโปเลอง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส", บทความเรื่อง "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส" และ บทความเรื่อง "สิทธิของรัฐในทรัพย์สินตกตามกฎหมายไซเวียค" ซึ่งบทความทั้ง 3 เป็นบท

¹ เดือน มุนนาค, ท่านปรีดี รัษฎา อาวโส. . . , หน้า 119-120.

ความที่เขียนขึ้นในหน้าองนำเรื่องราวของต่างประเทศมา"เล่าสู่กันฟัง"

ในบทความเรื่อง "เกล็ดประมวลกฎหมายพระเจ้านโปเลียน (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแห่งฝรั่งเศส" ที่ปริทัศน์ได้เขียนลงใน "บทสัมภาษณ์" ปี 2471 ปริทัศน์ได้เล่าถึง เกล็ดการจัดทำประมวลกฎหมายแห่งของฝรั่งเศส ซึ่งได้เริ่มจัดทำในสมัยที่ประเทศฝรั่งเศสได้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย ภายหลังจากที่พระเจ้าหลุยส์ที่ 16 ถูกปลงพระชนม์ การจัดทำประมวลกฎหมายแห่งนี้ ได้มีการรื้อร่างกันหลายครั้ง แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ จนถึงสมัยที่นายพลนโปเลียน โบนาปาร์ต ได้ยึดอำนาจการปกครองและตั้งกรมการร่างกฎหมายแห่งขึ้นใหม่ ทั้งนายพลนโปเลียนยังได้เข้านั่งประชุมในการตรวจชำระร่างประมวลกฎหมายด้วย ทำให้สมาชิกมีความเกรงขาม และในที่สุด การชำระประมวลกฎหมายก็สำเร็จลงและได้ประกาศใช้ โดยขนานนามว่า "ประมวลกฎหมายแห่งแห่งชนฝรั่งเศส" ต่อมาเมื่อนายพลนโปเลียน โบนาปาร์ต ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบรมราชาธิราชแห่งประเทศฝรั่งเศส ทรงพระนามว่า พระเจ้านโปเลียนที่ 1 (นโปเลียน) พระองค์ก็ได้ออกพระราชบัญญัติเปลี่ยนนาม "ประมวลกฎหมายแห่งแห่งชนฝรั่งเศส" เป็น "โค้คนโปเลียน" ซึ่งแปลว่า "ประมวลพระเจ้านโปเลียน" แต่ภายหลังเมื่อพระเจ้านโปเลียนถูกขับออกจากราชสมบัติฝรั่งเศสไปอยู่เกาะเอลบา และพระเจ้าหลุยส์ที่ 18 แห่งราชวงศ์บูร์บองได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติแทน จึงได้มีพระบรมราชโองการประกาศเปลี่ยนนาม "โค้คนโปเลียน" กลับเป็น "ประมวลแห่งแห่งชนฝรั่งเศส" ตามเดิม ต่อมาพระเจ้านโปเลียนได้กลับมาประเทศฝรั่งเศสและปราบดาภิเษกเป็นบรมราชาธิราชขึ้นอีก แต่เพียงไม่กี่เดือนต่อมา กองทัพพระเจ้านโปเลียนที่ 1 ก็ได้พ่ายแพ้ในการรบที่วอเตอร์ลู พระเจ้านโปเลียนได้ถูกอังกฤษลวงไปปล่อยไว้ที่เกาะเซนต์ เฮเลนา พระเจ้าหลุยส์ที่ 18 ได้กลับขึ้นครองราชย์อีก และได้มีพระราชกฤษฎีกายกเลิกโดยคำสำนวนในประมวลกฎหมายแห่งเดิม และให้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ โดยให้ชื่อว่า "โค้คซีวิล" ซึ่งแปลว่า "ประมวลกฎหมายแห่ง" ต่อมาเมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ 18 สวรรคต ประเทศฝรั่งเศสก็ได้มีการเปลี่ยนพระมหากษัตริย์อีกหลายพระองค์ และนามของประมวลกฎหมายแห่งก็ได้เปลี่ยนกลับไปกลับมาหลายครั้ง ภายหลังทางราชการนิยมเรียกว่า "โค้คซีวิล" ซึ่งแปลว่า "ประมวลกฎหมายแห่ง" และความนิยมนี้ได้แพร่หลายทั่วไป นามของ "โค้คนโปเลียน" จึงเสื่อมสูญไปเอง

ในการเล่าเรื่อง "เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้าโนเลอง (โนโปเลียน) กับ
ประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส" นี้ ปรีดีได้กล่าวแสดงความเห็นไว้ในตอนท้ายของบทความว่า

พระเจ้าโนเลองที่ 1 ได้เป็นผู้ทำให้ประเทศฝรั่งเศสได้มีประมวลกฎหมายแพ่ง หากจะมีข้อความบางแห่งซึ่งพระองค์ขอให้เติมลงไป เพื่อประโยชน์ของพระองค์ก็ แต่ว่าคุณความดีของพระองค์ย่อมมีอยู่มาก เพราะเหตุว่าถ้าพระองค์ไม่ได้เขาเป็นกงสุลแห่งประเทศฝรั่งเศสแล้ว ประมวลกฎหมายแพ่งอาจจะร่างกันอีกหลายครั้งและอาจล่าช้าไม่มีที่สิ้นสุด ถึงแม้ว่านามของพระองค์ที่ไว้กับประมวลกฎหมายแพ่ง จะไม่มีใครนิยมเรียกก็ แต่โลกหรือผู้ซึ่งไม่มีการเกี่ยวข้องในลัทธิการปกครองของฝรั่งเศส ย่อมจะเห็นว่าพระองค์มิได้ทำคุณให้แก่ประเทศฝรั่งเศสแต่แห่งเดียว พระองค์ได้ทำคุณให้โลกหรือประเทศต่างๆ เกือบทั้งหมดที่ได้ดำเนินรอยตามหรืออาศัยบทบัญญัติในประมวลกฎหมายของพระองค์ขึ้นเทียบเคียงเพื่อร่างประมวลกฎหมาย¹

นอกจากปรีดีจะได้แสดงความเห็นดังกล่าวแล้ว ปรีดียังได้ยกข้อความที่พระเจ้าโนเลอง ทรงรับสั่งก่อนเสด็จสวรรคตที่เกาะเซนต์เฮเลนา มากล่าวไว้เป็นข้อความส่งท้ายก่อนจบบทความ และเน้นความสำคัญโดยขีดเส้นใต้ข้อความดังกล่าวไว้ด้วยว่า

"ชัยชนะที่ซาฟเจาโคมีในการรบ 40 ครั้งนั้น ไม่ใช่เกียรติศักดิ์อันแท้จริงของซาฟเจา เพราะเหตุว่าการรบที่วอเตอร์ลูครั้งเดียว ได้ลบล้างชัยชนะทั้งหลายของทั้งหมด แต่สิ่งซึ่งจะคงอยู่ชั่วกีนฟ้าไม่มีอะไรมาลบล้างได้นั้น ก็คือประมวลกฎหมายแพ่งของซาฟเจา"²

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปรีดีได้ยกย่องคุณความดีของพระเจ้าโนเลอง ที่ได้จัดทำประมวลกฎหมายแพ่งขึ้นสำเร็จและประเทศต่างๆ ได้ดำเนินรอยตาม และได้ยกข้อความของพระเจ้าโนเลองที่กล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของพระองค์ที่ได้จัดทำประมวลกฎหมายแพ่งขึ้นสำเร็จอันเป็นเกียรติศักดิ์ของพระองค์ยิ่งไปกว่าชัยชนะในการรบ 40 ครั้ง ที่ถูกลบล้างด้วยความพ่ายแพ้ในการรบที่วอเตอร์ลูเพียงครั้งเดียว ซึ่งในการที่ปรีดีหยิบยกเอาเกล็ดการจัดทำประมวลกฎหมาย

¹ปรีดี พนมยงค์, "เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้าโนเลอง (โนโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส", หน้า 704.

²เรื่องเดียวกัน.

หมายแห่งฝรั่งเศส มาเล่าสู่กันฟังนี้ ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า ปรีดีอาจมีความตั้งใจให้ผู้อ่านเกิดความคิดในทำนองเปรียบเทียบ แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้กล่าวออกมาอย่างตรงๆ ทั้งนี้เพราะ ในปี 2471 ที่ปรีดีเขียนบทความนี้ ประเทศไทยเพิ่งมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งไปเพียง 3 บรรพเท่านั้น คือ ประมวลกฎหมายแพ่งอาบรรพ 1 และบรรพ 2 ซึ่งประกาศใช้ในปี 2466 และประมวลกฎหมายแพ่งอา บรรพ 3 ซึ่งประกาศใช้ในปี 2467¹ ประเทศไทยยังคงเสียดิสภาพนอกอาณาเขตตามสัญญาที่ไค้ทำไว้กับต่างประเทศตั้งแต่ปี 2398 ซึ่งข้อสัญญาไค้กำหนดว่า สิทธิพิเศษทางศาลจะหมดไปเมื่อครบกำหนด 5 ปี หลังจากประเทศไทยไค้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายอาบรรพ² ดังนั้น จึงอาจเป็นไปได้ที่ปรีดี ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้ช่วยเลขาธิการกรมร่างกฎหมายและอาจารย์โรงเรียนกฎหมาย จะเขียนบทความนี้ขึ้น เพื่อเสนอให้เห็นถึงความสำคัญของการจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งอา

¹"พระราชกฤษฎีกา ให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 และบรรพ 2 ที่ไค้ตรวจชำระใหม่" และ "พระราชกฤษฎีกา ให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ไค้ตรวจชำระใหม่" ใน คณะนิติศาสตร์ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายสยาม (และกฎหมายที่สำคัญบางฉบับ) (พระนคร: อักษรนิติ, 2478), หน้า ก.1 - ก.2 และ ก.147-ก.148.

²ประเทศไทยไค้มีประมวลกฎหมายอาบรรพในปี 2478 และหลังจากนั้น จึงไค้มีการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญากับต่างประเทศ เพื่อให้ประเทศไทยไค้เอกราชสมบูรณ์ ในปี 2480-2481 โดย ปรีดี พนมยงค์ รัฐมนตรีต่างประเทศ ไค้ทำหน้าที่ในการเจรจาดังกล่าว (ประมวลกฎหมายแพ่งอา บรรพ 4 ไค้ประกาศใช้เมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2473 และให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน 2475 ส่วนประมวลกฎหมายแพ่งอา บรรพ 5 และบรรพ 6 ประกาศใช้ในปี 2478 และให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2478 นั้น นอกจากนี้ ในปี 2478 ก็ยังไค้มีการตราพระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา พุทธศักราช 2477, พระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง พุทธศักราช 2477 และ พระราชบัญญัติให้ใช้ธรรมนูญศาลยุติธรรม พ.ศ.2477 ซึ่งการประกาศใช้ประมวลกฎหมายต่างๆเหล่านี้ เป็นผลงานของคณะราษฎรในการปรับปรุงทางค่านกฎหมาย ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 รายละเอียดของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพต่างๆ และพระราชบัญญัติทั้งหลายนี้ ฎใน คณะนิติศาสตร์ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายสยาม (และกฎหมายที่สำคัญบางฉบับ)).

และการสร้างกฎหมายให้เป็นหลักในการปกครองประเทศ ซึ่งความสำเร็จของการจัดทำประมวลกฎหมายขึ้นนี้ ถือเป็นชัยชนะอันยิ่งใหญ่ และเป็นคุณความดีทั้งแก่ประเทศและแก่องค์พระมหากษัตริย์ กิ่งที่ปริทัศน์ได้กล่าวยกย่องพระเจ้าบรมโกศที่ 1 และยกข้อความของพระองค์มากล่าวไว้

นอกจากการเล่าเรื่อง "เกตุคปประมวลกฎหมายเรื่อง พระเจ้าบรมโกศ (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแห่งฝรั่งเศส" แล้ว ปริทัศน์ได้เล่าเรื่อง "ศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศส" ลงใน "บทนิพนธ์" อีบทหนึ่ง ในปี 2473 ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวในตอนเริ่มต้นของบทความนี้ว่า "ในประเทศฝรั่งเศส ได้มีศาลปกครอง ซึ่งนับว่าเป็นของแปลกสำหรับประเทศเรา จึงขอเรียบเรียงหัวข้อโดยย่อของคดีที่จะต้องว่ากล่าวกันในศาลปกครองของประเทศฝรั่งเศส เพื่อเล่าสู่กันฟัง. . ." ¹ และปริทัศน์ได้ถึงประเภทของคดีที่พิพากษากันในศาลปกครองของประเทศฝรั่งเศสว่ามีอยู่ 4 ประเภท คือ (1) คดีปกครองโดยแท้ ซึ่งเป็นคดีที่สืบเนื่องมาแต่กิจกรรมโดยแท้ (2) คดีที่ราษฎรร้องขอให้เพิกถอนกฎ คำสั่ง ฯลฯ ของฝ่ายปกครองที่ได้ทำนอกเหนืออำนาจ (3) คดีที่เกี่ยวข้องการแปลความมุ่งหมายของนิติกรรมปกครอง และ (4) คดีที่เกี่ยวข้องโทษปกครอง ซึ่งวัตถุประสงค์ในการมีศาลปกครองในปกครองในประเทศฝรั่งเศสก็เพื่อที่บุคคลผู้ได้รับความเสียหายอันเกิดจากถูกรกระทำผิดของทบวงการเมือง สามารถที่จะฟ้องร้องทบวงการเมืองนั้นเป็นจำเลยได้ เพราะในบางเรื่องผู้ที่ได้รับความเสียหายจะฟ้องเจ้าพนักงานเป็นส่วนตัวไม่ได้ โดยเหตุที่เจ้าพนักงานได้กระทำไปตามหน้าที่ เมื่อมีศาลปกครองขึ้น ผู้ได้รับความเสียหายก็อาจจะฟ้องร้องทบวงการเมืองนั้นต่อศาลปกครองได้

แม้ว่าบทความเรื่อง "ศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศส" นี้ จะเป็นเพียงการเล่าเรื่องศาลปกครองและคดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส โดยที่ปริทัศน์ไม่ได้กล่าวแสดงความเห็นไว้มากนัก แต่ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า เป็นไปได้ที่ปริทัศน์จะเสนอบทความนี้ขึ้น นอกจากเพื่อ "เล่าสู่กันฟัง" ตามธรรมดาแล้ว ก็เพื่อแสดงความเห็นในทำนองเปรียบเทียบกับ

¹ปริทัศน์ พนมยงค์, "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส", หน้า 227.

ประเทศไทย (ถึงในบทความเรื่อง "เกล็ดประมวลกฎหมายพระเจ้าโนเลอง (โนโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส" ดังที่กล่าวไปแล้ว) ในลักษณะที่เห็นด้วยกับการมีศาลปกครองแบบในประเทศฝรั่งเศส และปรารถนาที่จะให้มีศาลปกครองขึ้นในประเทศไทย ซึ่งความเห็นในข้อนี้ของปรีดีจะปรากฏชัดภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ที่ปรีดีได้พยายามที่จะจัดตั้งศาลปกครองขึ้นในประเทศไทย แม้ว่าจะไม่ประสบผลสำเร็จ และในเรื่องนี้ คร.เคื่อน บุนนาค ได้กล่าวว่า

ท่านปรีดีศึกษากฎหมายจากฝรั่งเศส รู้เรื่ององค์การจตุรภาคกฎหมายของฝรั่งเศสดี องค์การนั้น นอกจากการวางกฎหมายแล้ว ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษากฎหมายของแผ่นดิน นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นศาลปกครองพิจารณาข้อพิพาทระหว่างเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองกับประชาชนอีกด้วย ทั้งนี้ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว รัฐบาลจึงได้สถาปนากรมวางกฎหมายใหม่ ยกฐานะเป็น "คณะกรรมการกฤษฎีกา" จะให้ทำหน้าที่ศาลปกครองอีกหน้าที่หนึ่ง แต่จนถึงวันนี้ [พ.ศ. 2500] ปีพิมพ์หนังสือนี้ครั้งแรก - ผู้เขียน - ก็ยังไม่มีกฎหมายกำหนดว่าอะไรเป็นคดีปกครอง หน้าที่ของคณะกรรมการกฤษฎีกานี้เป็นศาลปกครองจะเป็นอย่างไร นี่ก็หลายปีมาแล้ว รัฐบาลหลายรัฐบาลเสนอกฎหมายในเรื่องอำนาจของคณะกรรมการกฤษฎีกาในเรื่องศาลปกครองมาหลายครั้ง สภาผู้แทนราษฎรรับหลักการทุกที แต่พอพิจารณาได้เพียงวาระที่สองเป็นอย่างมาก ก็ไม่เคยพิจารณาถึงวาระสามตลอดไปสักที อุปสรรคของเรื่องก็คือ หลักกฎหมายที่คนไทยส่วนมากได้รับการอบรม และมีความนึกคิดในทางกฎหมายเป็นหลักของกฎหมายอังกฤษ ซึ่งถือว่าเรื่องการศึกษาพิพาทภาคคดีแล้ว ก็มีแต่ศาลยุติธรรมแห่งเดียวเท่านั้นที่มีอำนาจ ทั้งนี้ ถ้าประเทศไทยจะให้ให้มีศาลปกครองอีก ก็เท่ากับตั้งศาลยุติธรรมชั้นที่สองขึ้น ทั้งสองศาลอาจจะขัดแย้งกันได้ เรื่องจะยุ่งกัน และจะปรับให้ลงรอยกลมเกลียวกันคงจะต้องใช้เวลานาน หน่วยงานราชการเรื่องอื่นๆ ของไทยที่สำคัญและควกว่าเรื่องศาลปกครองยังมีอีกมาก เรื่องศาลปกครองจึงรอกันเรื่อยมาจนบัดนี้ แต่ก็ไม่มีใครกล้าตั้งเสียทีเดียว ยิ่งรอกเอาไว้อีกพิจารณากันต่อไปอยู่¹

ในเรื่อง "ศาลปกครอง" นี้ ปรีดีได้อธิบายและแสดงความเห็นไว้ทั้งในบทความนี้ และใน "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงศาลปกครองนี้อีกหลายครั้ง อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ปรีดีมีความปรารถนาที่จะให้มีการจัดตั้งศาลปกครองขึ้น ทั้งแต่ใน

¹ เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส . . ., หน้า 43-45.

ช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 แม้ว่าภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว การจิกจี้ศาลปกครองจะประสบกับปัญหาและอุปสรรค จนไม่สามารถจิกจี้ขึ้นได้สำเร็จ ดังที่คร.เคื่อน บุนนาค โคกล่าวไว้ก็ตาม

ในบทความอีกเรื่องหนึ่งของปริทัศน์เป็นการเล่าเรื่องราวของต่างประเทศที่น่าสนใจ คือ บทความเรื่อง "สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายโซเวียต" บทความนี้เขียนลงใน "บทบัญญัติ" ปี 2474 เป็นบทความสั้นเพียง 5 หน้า ได้เล่าถึง บทบัญญัติในกฎหมายแพ่งโซเวียตที่มีข้อแปลกอย่างหนึ่ง คือ การให้สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกของเอกชน ซึ่งในชั้นต้นได้ให้รัฐมีสิทธิมาก แต่ภายหลังได้ลดน้อยลง แต่ยังคงให้รัฐมีสิทธิในการมรดก ในกรณีที่ผู้ตายไม่มีทายาทตามกฎหมายหรือตามพินัยกรรม รัฐจะได้รับทรัพย์สินมรดกของผู้ตายทั้งหมด ส่วนในกรณีที่ทายาทบางคนได้สละสิทธิในส่วนของตนในกองมรดก ส่วนที่สละนี้จะตกเป็นของรัฐ หรือเมื่อผู้ตายได้คัดทายาทบางคนมิให้รับมรดกโดยมิได้กำหนดให้ส่วนของทายาทที่คัดนั้นให้แก่ทายาทอื่น ส่วนของทายาทที่ผู้ตายได้คัดนี้ตกเป็นของรัฐ นอกจากนี้ รัฐยังมีสิทธิในภาษีมรดกอีกด้วย ซึ่งอัตราการเก็บภาษีมรดกในประเทศโซเวียตนี้ มีอัตราสูงกว่าในประเทศอื่นๆมาก และในตอนท้ายของบทความนี้ ปริทัศน์ได้ตั้งคำถามแย้งเสียงใจจันที่ว่าโซเวียตได้รับทรัพย์สินราษฎรแล้วนำมาแบ่งปันตามส่วนเท่าๆกันว่า "มรดกที่เหลือนี้ รัฐอาจได้รับอีกตามที่กล่าวใน 1.ข้างต้น แต่จะเอาไปแบ่งให้แก่ราษฎรเป็นส่วนเท่าๆกันนั้นค้นหาควมไม่พบ ไม่ทราบว่าผู้ใจถึงเรื่องนี้ไปได้หลักฐานมาจากไหน"¹ ซึ่งในบทความนี้ อาจจะพอสะท้อนให้เห็นทัศนะของปริทัศน์ที่มีต่อโซเวียตได้บ้าง นอกจากนี้ ในเรื่องการเก็บภาษีมรดกก็เป็นเรื่องหนึ่งที่สอดคล้องกับความเห็นของปริทัศน์ที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ เพราะก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ประเทศไทยยังไม่มี การเก็บภาษีมรดก แม้ว่าจะมีเสียงเรียกร้องให้รัฐบาลกระทรวงคลังกล่าวแทนการขึ้นภาษีเงินเคื่อนก็ตาม แต่ก็ไม่มี การเก็บภาษีมรดกแต่อย่างใด และในเรื่องการเก็บภาษีมรดกนี้ ภายหลังต่อมา ยังได้เป็นปัญหาขัดแย้งระหว่างคณะราษฎรกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ซึ่งจะกล่าวต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ในบทความนี้ ปริทัศน์ไม่ได้แสดงความเห็นของคนมากนัก จึงไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าปริทัศน์เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับการให้สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกของเอกชนตามกฎหมายโซเวียต แต่ก็เห็นได้ว่า ปริทัศน์

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายโซเวียต", หน้า

ไม่ได้แสดงความเห็นเชิงคัดค้านไว้ ดังนั้น บทความนี้ จึงอาจเป็นบทความที่ปริศินาน่ามา "เล่าสู่กันฟัง" ขรรหมคา หรือ เป็นบทความที่ปริศิน่ามีความเห็นเชิงเห็นด้วยก็อาจเป็นได้

นอกจากบทความแสดงความคิดเห็นทางค้านเศรษฐกิจ สังคม และกฎหมายต่างๆ รวมทั้งการยกตัวอย่างเรื่องราวของต่างประเทศมาเสนอแล้ว ข้อเขียนของปริศิน่าอีกส่วนหนึ่ง ยังได้สะท้อนปัญหาทางกฏหมายระหว่างประเทศ และที่สำคัญ คือปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และฐานะพิเศษของคนต่างด้าวในประเทศไทย ซึ่งในเรื่องนี้ ปริศิน่าชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนในบทความเรื่อง "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำเภิตแทนสันนิบาตชาติ" และใน "คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล"

ในบทความเรื่อง "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำเภิตแทนสันนิบาตชาติ" ที่ปริศิน่าเขียนลงใน "บทบัญญัติ" ปี 2473 ปริศิน่าชี้ให้เห็นถึง "สิทธิพิเศษ" ในการถือสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำเภิตแทนสันนิบาตชาติ ซึ่งประเทศที่ได้อำเภิตแทนสันนิบาตชาตินี้ได้แก่ ประเทศอังกฤษ กับประเทศในอาณัติจักรอังกฤษ, ประเทศฝรั่งเศส, ประเทศญี่ปุ่น และ ประเทศเบลเยียม ประเทศเหล่านี้ ได้มีสัญญาทางพระราชไมตรี กับประเทศสยาม และประเทศสยามต้องยอมให้สิทธิพิเศษบางอย่างแก่คนในบังคับของประเทศเหล่านี้ ซึ่งในเรื่องสิทธิพิเศษนี้ ปริศิน่าอธิบายว่า

บรรดาสิทธิพิเศษเหล่านี้มีที่สำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ บุตรของคนอาเซียในบังคับอังกฤษและฝรั่งเศสเกิดในสยาม ก็อาจจกทะเบียนเป็นคนในบังคับตามบิดาได้ ซึ่งเป็นข้อยกเว้นจากพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. 2456 อนุมาตรา 3 ซึ่งมีความว่า บุคคลที่เกิดในพระราชอาณาจักรสยามบิดามารดาจะมีสัญชาติใดก็ตาม บุคคลนั้นยอมเป็นคนไทย ครั้นอำเภิตแทนสันนิบาตชาติได้เกิดมีขึ้น บางประเทศก็ได้ทำสัญญาขยายสิทธิพิเศษ เช่นที่กล่าวนี้ไปถึงบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำเภิตที่ประเทศนั้นๆ ใดรับมาแทนสันนิบาตชาติ¹

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตอำเภิตแทนสันนิบาตชาติ", หน้า 318.

ในการอธิบายเรื่องนี้ ปรีดีได้ยกข้อความในสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับอังกฤษ และสัญญาระหว่างประเทศสยามกับประเทศฝรั่งเศสมากล่าวไว้ด้วย และปรีดีได้ชี้ให้เห็นว่า การทำสัญญาข้อตกลงกับประเทศอังกฤษนั้น ไทยต้องยอมขยายสิทธิพิเศษให้แก่ประเทศอังกฤษเพิ่มมากขึ้นทุกที ซึ่งปรีดีได้กล่าวไว้ว่า

- (1) การจดทะเบียนคนเมืองขึ้นอังกฤษในกรุงสยามได้ขยายความกว้างออกไปทุกครั้ง ที่มีสัญญาใหม่ เช่น
- ก) ตามข้อตกลง ค.ศ. 1899 ข้อ 3.4 ให้สิทธิพิเศษในการจดทะเบียนแก่ชาวเอเชียที่เกิดภายในอาณาเขตของประเทศอังกฤษ และที่เกิดภายในประเทศอินเดีย ซึ่งอยู่ในความอารักขาหรือมีสัญญากับประเทศอังกฤษ
- ข) ตามหนังสือเสนาคีวการทางประเทศกรุงสยามที่มีไปยังอัครราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพฯ ลงวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1910 ข้อ 3 รัฐบาลสยามยอมให้สิทธิพิเศษในการจดทะเบียนขยายไปถึงบรรดาคนที่เกิดในอาณาเขตที่อื่นๆแห่งทวีปเอเชีย อันเป็นดินแดนซึ่งอยู่ในความอารักขาของอังกฤษ
- ค) ตามสัญญาฉบับใหม่ สิทธิพิเศษในการจดทะเบียนขยายไปถึงพลเมืองในอาณาเขตอาณัติของอังกฤษ¹

ในเรื่องการขยายสิทธิพิเศษในการจดทะเบียนคนในบังคับต่างประเทศในกรุงสยาม ตามสนธิสัญญาที่ไทยได้ทำไว้กับประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสนี้ ได้ทำให้ประเทศไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเพิ่มมากขึ้น ซึ่งในปัญหาที่ ปรีดีได้กล่าวไว้ชัดเจนในบทความนี้ และได้อธิบายเพิ่มเติมอีกมากมายใน "คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล" ที่จะได้กล่าวต่อไป

ใน "คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล" ที่ปรีดีได้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ในปี 2472-2473 ปรีดีได้อธิบายถึง "ข้อความเบื้องต้นอันเกี่ยวกับกฎหมายระหว่างประเทศ" โดยอธิบายถึง ความหมายของกฎหมายระหว่างประเทศ และวัตถุประสงค์แห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล และได้อธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนก

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, "สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษ. . .", หน้า 320 (ชี้คเส้นใต้ตามฉบับ)

คดีบุคคล ในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่อง "สัญชาติ", เรื่อง "ฐานะของคนต่างค้ำว", เรื่อง "การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกราชระหว่างประเทศชัคกัน" และเรื่อง "วิธีพิจารณาการแผนกเอกราชระหว่างประเทศ"

ในการอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศนี้ ปรีดีไคอธิบายและชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และฐานะพิเศษของคนต่างค้ำวในประเทศไทย โดยปรีดีไคชี้ให้เห็นถึงปัญหานี้ในการอธิบายเรื่อง "การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ" และในการอธิบายเรื่อง "ฐานะของคนต่างค้ำวตามที่สัญญาระหว่างประเทศได้กำหนดไว้"

ในการอธิบาย "การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ" ปรีดีไคอธิบายรายละเอียดของข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติที่ประเทศสยามได้ทำไว้กับต่างประเทศ ซึ่งในเวลานั้น ประเทศสยามมีข้อตกลงพิเศษกับประเทศอังกฤษ, ประเทศฝรั่งเศส และประเทศเคนมาร์ก ในส่วนข้อตกลงเรื่องสัญชาติที่ประเทศสยามมีกับประเทศอังกฤษ ได้กำหนดให้การจดทะเบียนคนบังคัมอังกฤษในกรุงสยาม เป็นไปตาม "ข้อตกลง ค.ศ. 1899 (พ.ศ. 2442 ร.ศ. 118)", เป็นไปตาม "หนังสือเสนาบดีว่าการต่างประเทศที่ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ ค.ศ. 1910 (พ.ศ. 2453)" และกำหนดให้เป็นไปตาม "วรรค 2 ของข้อ 6 แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี พ.ศ. 2468"¹ ซึ่งปรีดีไคอธิบายรายละเอียดของข้อตกลงเหล่านี้ในแต่ละข้อ และชี้ให้เห็นว่า ได้มีการขยายสิทธิพิเศษแห่งการจดทะเบียนเป็นคนในบังคัมอังกฤษเพิ่มมากขึ้นทุกครั้งที่มีการทำสัญญาฉบับใหม่ ซึ่งปรีดีไคกล่าวว่า

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล พระนคร: มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, 2479), หน้า 49 (มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พิมพ์แจกในการพาณิชยกิจพ นายเสียง พนมยงค์ ณ วัดเทพศิริทราวาศ วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2479).

ให้สังเกตว่าข้อตกลง ค.ศ. 1899 ไม่ได้ขยายสิทธิที่จะเป็นคนในบังคับอังกฤษมาถึงบุคคลผู้เกิดในส่วนอื่นๆแห่งทวีปเอเชีย กล่าวคือ ข้อตกลงเดิมนั้นกล่าวถึงผู้ที่เกิดในอินเดีย เพราะฉะนั้น ความหนังสือของเสนาบดีว่าการต่างประเทศฉบับนี้ ยอมขยายให้สิทธิพิเศษแก่ชาวเอเชียที่เกิดในอาณานิคมอื่นๆแห่งทวีปนี้¹

การขยายสิทธิพิเศษแห่งการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษนี้ ได้เพิ่มขึ้นอีกใน "วรรค 2 ของข้อ 6 แห่งสัญญาทางพระราชไมตรี พ.ศ. 2468" ซึ่งปรีดีได้อธิบายว่า

สัญญาฉบับใหม่นี้ ได้ขยายสิทธิพิเศษแห่งการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษเสมือนหนึ่งชาวเอเชีย คือ

จำพวกที่ 1 พลเมืองหรือบุคคลที่เกิดในดินแดนในอารักขาของอังกฤษ หรือในประเทศที่อังกฤษป้องกัน ซึ่งหมายความถึง อาณานิคมอื่นๆนอกจากในทวีปเอเชีย

จำพวกที่ 2 พลเมืองหรือบุคคลที่เกิดในอาณานิคม ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษได้รับอำนาจอธิปไตยแทนสันนิบาตชาติ เช่น ปาเลสไตน์ เมโสโปเตเมีย เป็นต้น²

ต่อจากนั้น ปรีดีได้อธิบายถึง ข้อตกลงพิเศษที่ประเทศสยามได้ทำไว้กับประเทศฝรั่งเศส และประเทศเคนมาร์ก ในรายละเอียดแต่ละข้อของข้อตกลงนั้นๆ

นอกจากเรื่อง "การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ" แล้ว ปรีดีได้ชี้ให้เห็นถึงฐานะพิเศษของคนต่างด้าวในประเทศไทย โดยชี้ให้เห็นว่า แต่เดิมในสมัยโบราณ คนต่างด้าวที่เข้ามาในอีกประเทศหนึ่ง ย่อมถูกบีบบังคับจำกัดสิทธิ และในกฎหมายเก่าของไทยก็มีบทบัญญัติที่จำกัดสิทธิของคนต่างด้าว หรือกฎที่ห้ามไม่ให้คนไทยเกี่ยวข้องกับคนต่างด้าวเช่นกัน แต่ในปัจจุบัน คนต่างด้าวได้รับสิทธิต่างๆมากขึ้น ซึ่งสิทธิบางอย่าง คนต่างด้าวได้รับสิทธิเหมือนพลเมืองของประเทศนั้นๆ สิทธิบางอย่างก็มีข้อยกเว้นไว้เฉพาะสำหรับผู้ที่เกิดเป็นพลเมืองของประเทศนั้นๆ ซึ่งคนต่างด้าวจะไม่มีสิทธิดังกล่าว แต่

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ. . ., หน้า 57-58.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

กระนั้นก็ตาม ในเรื่องสิทธิของคนต่างค้ำวนี้ ประเทศสยามได้มีข้อตกลงพิเศษที่ให้สิทธิพิเศษกับบางประเทศ ซึ่งสิทธิพิเศษที่ประเทศสยามได้มีสัญญาตกลงไว้กับบางประเทศนั้น ได้แก่ สิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน และสิทธิพิเศษในทางศาล

ในเรื่องสิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินนั้น ปรีดีได้อธิบายว่า

ในรัชกาลที่ 4 ได้มีประกาศจำกัดสิทธิของคนต่างค้ำวที่จะถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ประกาศฉบับนั้น ยังคงใช้แก่คนต่างค้ำวในปัจจุบันนี้ นอกจากจะมีข้อตกลงเป็นพิเศษหรือคนต่างค้ำวที่ประเทศสยามยอมให้สิทธิในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเหมือนคั้งพลเมือง. . .¹

และปรีดี ได้แสดงความเห็นในเรื่องสิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน นี้ว่า

ผู้สอนเห็นว่า ประกาศรัชกาลที่ 4 นี้ ยังคงเป็นหลักกฎหมายที่ใช้บังคับแก่คนต่างค้ำว นอกจากประเทศสยามจะใดตกลงกับต่างประเทศใด เป็นอย่างอื่นจะเพาะรายไป ถ้าประเทศใดไม่มีสัญญาพิเศษกับประเทศสยามที่จะยกเว้นแก้ไขข้อความในประกาศนั้นแล้ว คนสัญชาติของประเทศนั้น ที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็ต้องตกอยู่ในบังคับแห่งประกาศรัชกาลที่ 4 แต่ตามวิธีการที่ประเทศสยามได้ปฏิบัติอยู่ในเวลานี้ เมื่อคนอเมริกันส่งเรื่องราวไปยังกระทรวงต่างประเทศร้องขออนุญาตซื้อที่ดิน ประเทศสยามก็มักจะอนุญาตให้²

นอกจากนี้ ปรีดียังกล่าวถึง สัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขายและการเดินเรือระหว่างสยามกับรัฐเยอรมัน พ.ศ. 2471 ซึ่งเปิดโอกาสให้คนเยอรมันมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศสยามได้ ในลักษณะถ้อยที่ถ้อยยอมให้ประโยชน์ซึ่งกันและกัน ซึ่งในเรื่องนี้ ปรีดีได้แสดงความเห็นว่า

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ. . ., หน้า 103.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 116.

ข้อนี้ว่า แต่ละฝ่ายต้องถอยที่ถอยยอมให้ประโยชน์เช่นนี้ซึ่งกันและกันนั้น หมายความว่า คนไทยอาจจะมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศเยอรมันก็ได้ คนเยอรมันจึงจะมีสิทธิ์ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในกรุงสยามได้ แต่ความจริงนั้น ประเทศเยอรมัน เป็นอาณาจักรที่รวบรวมหลายรัฐเข้าอยู่ในความปกครองรวมกันสำหรับความเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ การทหาร การคมนาคม ทั้งนี้ยอมมีข้อตกลงกันระหว่างรัฐต่างๆนั้นเอง บางรัฐไม่ยอมให้คนต่างควาถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในรัฐนั้น และบางรัฐก็ยอมให้สิทธิแก่คนต่างควาในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ทั้งนี้ คงพิจารณาเป็นเรื่องๆไป¹

ดังนั้น ในสัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขาย และการเดินเรือระหว่างสยามกับรัฐเยอรมัน พ.ศ. 2471 นี้ จึงดูเหมือนว่า ประเทศเยอรมันจะได้รับสิทธิพิเศษในการมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศไทย มากกว่าการที่ประเทศไทยจะมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศเยอรมัน ซึ่งในเรื่องสิทธิพิเศษในกรณีกรรมสิทธิ์ที่ดินนี้ ประวัติได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นในเรื่องนี้ มักเป็นปัญหาในทางปฏิบัติ

อย่างไรก็ตาม การให้สิทธิพิเศษแก่คนต่างควาบางประเทศในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศสยามนี้ ยังไม่เป็นที่ปัญหาเท่าการให้สิทธิพิเศษในทางศาลแก่หลายประเทศที่มีสัญญาตกลงกับประเทศสยาม ซึ่งการให้สิทธิพิเศษในทางศาลนี้ ได้ทำให้เกิดสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และทำให้ประเทศไม่มีเอกราชในทางศาล อันนับเป็นการสูญเสียอำนาจอธิปไตยอย่างหนึ่ง ซึ่งในเรื่องนี้ ประวัติได้อธิบายไว้อย่างชัดเจนในคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศนี้ และประวัติได้กล่าวถึง "สิทธิพิเศษในทางศาล" นี้ว่า

แต่ก่อนประเทศสยามได้มีสัญญากับหลายประเทศ ยอมให้กงสุลของประเทศนั้น มีอำนาจชำระคดีที่คนในบังคับของประเทศนั้นๆกระทำผิดในกรุงสยาม ต่อมาในบางประเทศโดยยอมลดหย่อนสิทธิพิเศษดังกล่าวนี้ คือ บางประเทศยอมให้คนในบังคับของตนขึ้นต่อศาลไทยธรรมดา หรือศาลต่างประเทศ ศาลคดีต่างประเทศ แล้วแต่กรณี ซึ่งเป็นศาลที่มีผู้พิพากษาไทยนั่งพิจารณาคดีนั้น

๓ บัดนี้ ประเทศสยามได้ทำสัญญาใหม่กับประเทศต่างๆ แต่ก็ยังคงให้สิทธิพิเศษในทางศาลอยู่อีกบาง เราอาจแยกคนต่างควาที่มีสิทธิพิเศษในทางศาลออกเป็น 3 จำพวก

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ, . . . , หน้า 117.

1. คนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่คนอังกฤษหรือฝรั่งเศส
2. คนฝรั่งเศส
3. คนอังกฤษ¹

ปรีดีได้อธิบายให้เห็นถึง "สิทธิพิเศษในทางศาล" ของคนต่างด้าวทั้ง 3 จำพวกนี้ ซึ่งมีข้อกำหนดและวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันอยู่บ้างตามข้อตกลงต่างๆที่ประเทศเหล่านั้นมีกับประเทศสยาม ในส่วนคนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่คนอังกฤษหรือคนฝรั่งเศสนี้ ได้แก่ "คนอเมริกัน, ญี่ปุ่น, คัมมาร์ก, โปรตุเกส, เนเคอร์ลันด์, สเวเคน, นอร์เวย์, อิตาเลีย, เบลเยียม และลูกแซมบรุก" ซึ่งคนต่างด้าวเหล่านี้ ยังคงอยู่ในอำนาจของศาลไทยธรรมดา แต่มีสิทธิพิเศษ ที่ถึงสุดจะถอนคดีจากศาลไทยไปชำระเสียเอง (สิทธิถอนคดีนี้ จะมีเพียงชั้นศาลอุทธรณ์) แต่มีข้อยกเว้นอยู่ตามโปรโตคอลระหว่างสยามกับเนเคอร์ลันด์ ข้อ 2 วรรค 2 ว่า "ความผิดในทางอาชญากรรม ถึงสุดต้องพิจารณาตามประมวลกฎหมายอาญาแห่งประเทศของเขา" และคนต่างด้าวจำพวกแรกนี้ ยังมีสิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดี คือ คดีที่เกิดในหัวเมือง ขอย้ายเข้ามาชำระที่กรุงเทพฯ หรือโดยให้ผู้พิพากษาที่เป็นคณะศาลสำหรับพิจารณาในกรุงเทพฯ ขึ้นไปพิจารณา ณ หอถือนั้น นอกจากนี้ ยังมีสิทธิที่จะทูลเกล้าฯถวายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาของศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมาย ซึ่งสิทธิพิเศษเหล่านี้ จะหมดไปเมื่อครบกำหนด 5 ปี ภายหลังจากที่ประเทศสยามได้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน คือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมายลักษณะอาชญา ประมวลวิธีพิจารณา กับ พระธรรมนูญศาลยุติธรรม²

ในส่วนคนต่างด้าวจำพวกที่ 2 ซึ่งได้แก่ คนฝรั่งเศส นั้น ปรีดีได้อธิบายว่า จะต้องแยกพิจารณาเป็น 3 จำพวก คือ (1) Citizen พลเมืองฝรั่งเศส (2) คนชาติเอเชียในบังคับและในความอารักขาฝรั่งเศสในมณฑลอุดร และอิสาน ไม่ว่าจะจดทะเบียนเมื่อใด กับคนชาติเอเชียในบังคับและอารักขาฝรั่งเศส ที่อยู่นอกมณฑลทั้ง 2 แต่ได้จดทะเบียนในสถานกงสุลก่อนวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) และ (3) คนชาติเอเชียในบังคับและใน

¹หลวงประจักษ์ศิลปาคม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ. . ., หน้า 118-119.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

ความอารักขาของฝรั่งเศส สนอกมยทลอุกรและอิสลาม ที่ได้จดทะเบียนภายหลังวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 (ค.ศ. 1907) กับคนในบังคับและในอารักขาฝรั่งเศสที่มีเชื้อชาวเอเชีย ซึ่งในการพิจารณาสิทธิพิเศษในทางศาลของคนฝรั่งเศสทั้ง 3 จำพวกนี้ ก็มีหลักเกณฑ์และวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งปรีดีไค้อธิบายไว้อย่างละเอียด¹

ส่วนคนต่างด้าวจำพวกที่ 3 ซึ่งได้แก่คนอังกฤษนั้น ตามสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับอังกฤษ ฉบับ พ.ศ. 2468 คดีทั้งปวงที่เกี่ยวข้องบุคคลในบังคับอังกฤษ และบุคคลทั้งปวงที่อยู่ในความอารักขาของอังกฤษไม่ว่าจะเป็นโดยสถานใด เมื่อเกิดขึ้นภายหลังวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2468 แล้ว จะต้องขึ้นอยู่กับอำนาจศาลไทยธรรมดาทั้งสิ้น แต่ได้มีข้อตกลงให้สิทธิพิเศษแก่คนอังกฤษไปจนถึง 5 ปี นับแต่วันที่ประเทศสยามได้ใช้ประมวลกฎหมายครอบครัว ซึ่งสิทธิพิเศษเหล่านี้ ได้แก่ สิทธิที่สูงสุดจะขอถอนคดีทั้งในศาลชั้นเดิมและศาลอุทธรณ์, สิทธิที่จะทูลเกล้าถวายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมาย และสิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดี ซึ่งปรีดีไค้อธิบายในรายละเอียดของวิธีที่ประเทศสยามได้ปฏิบัติคือคนอังกฤษ ในเรื่องสิทธิพิเศษในทางศาลไว้อย่างชัดเจน

ในการที่ปรีดีไค้อธิบายให้เห็นถึง "สิทธิพิเศษในทางศาล" ที่ประเทศต่างๆมีต่อประเทศไทยนี้ เป็นการชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการที่ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้กับหลายประเทศที่ไทยต้องยอมทำความตกลงให้สิทธิพิเศษแก่ประเทศเหล่านั้น ซึ่งทำให้ไทยต้องสูญเสียเอกราชในทางศาล ดังที่ปรีดีไค้อธิบายว่า "การที่ประเทศหนึ่งยอมให้ใช้กฎหมายของต่างประเทศได้นั้น ก็คงถือว่าเป็นการลดอำนาจอริราชูปถัมภ์อย่างหนึ่ง"² และดังนั้น ในการที่ปรีดีไค้อธิบายให้เห็นถึงปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และปัญหาเอกราชในทางศาลของประเทศไทย ในเวลานั้นย่อมแสดงให้เห็นว่า ปรีดีไค้อธิบายถึงปัญหาคงกล่าวเป็นอย่างดี และได้พยายามหยิบยกปัญหาเหล่านี้มาเสนอ โดยอาศัยรูปแบบของการสอนวิชากฎหมาย ที่

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ. . ., หน้า 120-127.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 145.

โรงเรียนกฎหมาย ซึ่งการสอนให้นักเรียนได้เรียนรู้ถึงปัญหาทั้งหลาย ก็น่าจะมีส่วนให้นักเรียน เกิดความตื่นตัวและสนใจในปัญหาเอกราชของชาติมากขึ้น ดังนั้น เมื่อกล่าวสำหรับความคิด ทางการเมืองของปรีดี ในช่วงปี 2470-2475 นี้ ก็จะได้เห็นว่า ปรีดีได้ตระหนักถึงปัญหา เอกราชในทางศาลของประเทศไทยในเวลานั้นเป็นอย่างดี และปัญหาเรื่องเอกราชของประ เทศนี้เอง ที่ได้เป็นวัตถุประสงค์หลักข้อ 1 ในหลัก 6 ประการของคณะราษฎร ที่ได้ประกาศ เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 และได้ถือเป็นนโยบายของคณะราษฎรในการที่จะแก้ไขปัญหาคง กล่าวภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ซึ่งคณะราษฎรก็ได้ดำเนินการโดยสำเร็จ ในเวลาต่อมา

นอกเหนือไปจาก "คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล" และบทความ เรื่องต่างๆของปรีดีซึ่งที่กล่าวไปแล้ว ปรีดียังมีผลงานอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นผลงานที่สร้างชื่อเสียงให้กับปรีดีเป็นอย่างมาก และเป็นผลงานที่สะท้อนความคิดทางการเมืองของปรีดีได้เป็นอย่างดี นั่นคือ "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" คำอธิบายกฎหมายปกครองนี้ เป็นวิชาใหม่ที่ เพิ่งเริ่มสอนครั้งแรกที่โรงเรียนกฎหมาย ตามหลักสูตรใหม่ของสภานิติศึกษา¹ โดยปรีดีเป็นผู้สอนคนแรกในปี 2474 และสอนต่อมาในปี 2475 วิชากฎหมายปกครองนี้ เป็นวิชาที่มีความ เจริญมากในประเทศฝรั่งเศส แต่ยังไม่เคยมีผู้ใครรวบรวมไว้ในประเทศไทย² จึงเป็นวิชาใหม่ และความรู้ใหม่สำหรับคนไทยในเวลานั้น ปรีดีซึ่งเป็นผู้สำเร็จวิชากฎหมายจากประเทศฝรั่งเศส และเป็นผู้สอนวิชากฎหมายปกครองนี้ จึงเป็นผู้นำความรู้ใหม่เกี่ยวกับกฎหมายปกครองมาเผยแพร่ และคั่นั้น วิชากฎหมายปกครอง จึงเป็นวิชาที่สร้างชื่อเสียงให้กับปรีดีเป็นอย่างมาก ดังที่คร. เคือน บุนนาค ได้กล่าวว่า

¹สภานิติศึกษา ตั้งขึ้นในปี 2467 มีหน้าที่จัดระเบียบและวางหลักสูตรการศึกษา รวมทั้งมีหน้าที่ควบคุมกิจการของโรงเรียนกฎหมายโดยตรง. ทรงศรี อัจจุรณ, การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506), หน้า 136.

²แอล กูปลาทร์, "วิเคราะห์ศัพท์คำกฎหมายปกครอง" นิตินาสัน แผนกสามัญ ปีที่ 1 เล่ม 1 : 42-49. (คร.แอล กูปลาทร์ เป็นผู้ช่วยการ แผนกวิชาแห่งสภานิติศึกษา)

ท่านปรีดี เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย เคยสอนหลายวิชา แต่มีวิชาหนึ่งซึ่งถึงไมใช่วิชากฎหมายแต่ ไคสร้างชื่อเสียงให้กับท่านมาก คือ วิชากฎหมายปกครอง . . .

คั้งนี้ คำอธิบายกฎหมายปกครองของท่านปรีดี จึงกว้างขวางจริงใจบุคคลผู้อ่านให้หันเขาเอาใจใส่ในกิจการบ้านเมือง ราษฎรผู้ถูกปกครองใครใคร่มีปากมีเสียงในการปกครองบาง ความรู้สึกอยากปกครองตนเองจึงเกิดขึ้นมากขึ้น¹

คั้งนั้น "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" นอกจากจะเป็นวิชาใหม่ และเป็นวิชาที่สร้างชื่อเสียงให้แก่ปรีดีแล้ว "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ยังมีส่วนในการกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวทางการเมือง และเกิดความต้อการที่จะมีสิทธิมีเสียงในการปกครองเพิ่มมากขึ้นด้วย ซึ่งปรีดีได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับ "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" นี้ ในเวลาต่อมาว่า

เนื่องจากคำอธิบายกฎหมายปกครองของข้าพเจ้าเป็นคำสอนของข้าพเจ้าในปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ฉะนั้น จึงมีข้อความที่ทันสมัยแล้วหลายประการที่ไม่เหมาะสมแก่สภาพสังคมภายหลัง พ.ศ. 2475 . . . อย่างไรก็ตาม คำอธิบายกฎหมายปกครองของข้าพเจ้านี้ มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์แห่งการอภิวัฒน์เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ คือ ในพ.ศ. 2474 เป็นปีที่ใกล้กับวาระที่จะทำการอภิวัฒน์คั้งกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งจากกระทรวงยุติธรรมให้เป็นผู้สอนกฎหมายปกครอง ซึ่งเป็นวิชาใหม่เพิ่งใส่ไว้ในหลักสูตรของโรงเรียนกฎหมาย ข้าพเจ้าได้ถือโอกาสนั้นทำการสอน เพื่อปลูกจิตสำนึกนักศึกษาในสมัยนั้นให้สนใจแนวทางประชาธิปไตย และในทางเศรษฐกิจ ซึ่งถือเป็นรากฐานของสังคม ส่วนกฎหมายเป็นแต่โครงร่างเบื้องต้นของสังคมเท่านั้น²

"คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ของปรีดีนี้ มีเนื้อหากว้างขวางครอบคลุมในเรื่องเกี่ยวกับการเมือง การปกครองมาก ซึ่งปรีดีได้อธิบาย"กฎหมายปกครอง" ในเรื่องของ ระเบียบการปกครอง, การงานในทางปกครอง, การคลังของประเทศ และการพิพาคณาในทางปกครอง

¹ เคื่อน บุนนาค, ท่านปรีดี รัชมุขอาวุโส . . ., หน้า 45-46.

² ปรีดี พนมยงค์, "คำอุทิศแด่ พล.ท.ท. พจน์ นิลวัชานานนท์" ใน หลวงประกิจสุมบุตรธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง (พระนคร: โรงพิมพ์นิติเวช, 2513), หน้า 4 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี พจน์ นิลวัชานานนท์ วันที่ 24 มิถุนายน 2513).

ในการอธิบายเรื่องต่างเหล่านี้ ปรีดีได้อธิบายอย่างละเอียดชัดเจน และได้สอดแทรกทัศนะและความเห็นบางประการไว้ในคำอธิบายต่าง ๆ นี้ด้วย ทำให้คำอธิบายกฎหมายปกครองมีเนื้อหาที่น่าสนใจหลายประการ และเป็นงานที่สะท้อนความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ที่ชัดเจนที่สุด

ใน "ข้อความเบื้องต้น" ของคำอธิบายกฎหมายปกครอง ปรีดีได้กล่าวถึง หลักการแบ่งแยกอำนาจในการปกครอง, ความหมายของกฎหมายปกครอง และ ธรรมเนียมการปกครองแผ่นดิน ไว้ด้วยว่า

อำนาจสูงสุดในประเทศนั้น อาจแยกออกได้เป็น 3 ประการ คือ :-

1. อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย หรือ อำนาจนิติบัญญัติ (Pouvoir Legislatif)
2. อำนาจในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรือ อำนาจบริหารบัญญัติ หรือ อำนาจบริหาร (Pouvoir Exécutif)
3. อำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย หรือ อำนาจตุลาการ (Pouvoir Judiciaire)¹

และปรีดีได้อธิบายให้เห็นว่า ตามหลักลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส ได้แยกอำนาจนิติบัญญัติและอำนาจตุลาการออกจากอำนาจบริหารบัญญัติ หรือ อำนาจบริหาร เพราะถ้าให้รวมอยู่ด้วยกันแล้ว อาจนำมาซึ่งความไม่ยุติธรรมได้ และในการใช้อำนาจบริหารบัญญัตินี้ ได้มีกฎหมายว่าด้วยการใช้อำนาจนี้โดยเฉพาะ คือ "กฎหมายปกครอง" ซึ่งปรีดีได้ให้ความหมายของกฎหมายปกครองนี้ว่า

กฎหมายปกครอง จึงอาจมีความหมายโดยสังเขปว่า "หลักและข้อบังคับซึ่งว่าด้วยระเบียบ และวิธีดำเนินการของราชการฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายตุลาการ และว่าด้วยความเกี่ยวของซึ่งเอกชนจะพึงมีแก่ราชการ"²

นอกจากนี้ ปรีดียังได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างกฎหมายปกครองกับกฎหมายธรรมเนียมการปกครองแผ่นดิน ไว้ด้วยว่า

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 3.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

กฎหมายปกครองนี้ต่างกับกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน กล่าวคือ
กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินเป็นกฎหมายที่มีบัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจ
สูงสุดในแผ่นดินทั้งหลาย และวิธีดำเนินการทั่วไปแห่งอำนาจเหล่านี้ หรือ
จะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กฎหมายธรรมนูญการปกครองวางหลักทั่วไปแห่งอำ
นาจสูงสุดในประเทศ และกฎหมายปกครองจำแนกระเบียบแห่งอำนาจบริหาร
หรืออำนาจตุลาการให้พิสดารออกไป และว่าควยการใช้อำนาจนี้¹

ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่า หลักการแบ่งแยกอำนาจในการปกครอง, กฎหมายปกครอง
และกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ที่ปริศนาล่าดังนี้ เป็นสิ่งใหม่สำหรับประเทศไทยใน
เวลานั้น ทั้งนี้เพราะ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่มีการแบ่งแยกอำนาจในการปกครอง
อย่างชัดเจน อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศรวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์ และไม่มีกฎ
หมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ที่มีบัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจสูงสุดของประเทศ รวมทั้ง
ไม่มีกฎหมายปกครองในการกำหนดหลักและข้อบังคับเกี่ยวกับการดำเนินงานของฝ่ายบริหารไว้
ซึ่งหลักเกณฑ์การแบ่งแยกอำนาจสูงสุดของประเทศ, การมีกฎหมายปกครอง และ กฎหมาย
ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินนี้ เป็นหลักเกณฑ์ของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ ปริศนียังได้กล่าวถึง หัวใจสำคัญของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย
ไว้ใน "ข้อความเบื้องต้น" นี้ด้วย โดยกล่าวถึง "สิทธิของมนุษย์ชน" ซึ่งจำแนกได้เป็น เสรีภาพ,
เสมอภาค และ ภราครภาพ โดยกล่าวว่า

ในบรรดาหลักกฎหมายทั่วไปซึ่งแอบแฝงอยู่ในวิชากฎหมายต่างๆ ยังมีหลัก
กฎหมายทั่วไปประเภทหนึ่งซึ่งอาจจะยกขึ้นกล่าวในเบื้องต้นนี้ อันอาจจะเป็น
ประโยชน์ในการศึกษากฎหมายปกครอง คือ สิทธิของมนุษย์ชน

มนุษย์ซึ่งเกิดมาย่อมมีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะดำรงชีวิต และรวบรวมกันอยู่
ได้เป็นหมู่คณะ สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ย่อมมีขึ้นจากสภาพตามธรรมชาติแห่งการ
เป็นมนุษย์นั่นเอง และซึ่งอาจจำแนกออกได้เป็น 3 ประการคือ

1. ความเป็นอิสระ หรือ เสรีภาพ (Liberté)
2. ความเสมอภาค หรือ สมภาค (Egalité)
3. ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง หรือ ภราครภาพ (Fraternité)²

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 4.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-13.

ซึ่งมีข้อนำสังเกตุอีกว่า หลักการในเรื่องสิทธิมนุษยชน ที่กล่าวถึง เสรีภาพ เสมอภาค และ ภราครภาพนี้ เป็นหลักการของประเทศที่มีการปกครองในระบบประชาธิปไตย ไม่ใช่หลักการของการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างในกรณีของประเทศไทยในเวลานั้น ที่เสรีภาพ เสมอภาค และภราครภาพ ถูกจำกัด และปรีดิ์ ก็ทราบถึงความจำกัดนี้ ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอย่างดี จึงกล่าวต่อไปว่า

สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาด เพราะย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรมดา เหตุฉะนั้นอาจจะถูกจำกัดโดยบทกฎหมายหรือโดยจารีตประเพณีตามกาลละเทศะ ซึ่งอาจเป็นว่า ในสมัยหนึ่งมีข้อจำกัดอย่างหนึ่ง ในอีกสมัยหนึ่งเป็นไปอีกอย่างหนึ่ง หรือผันแปรไปตามประเทศต่างๆ จะให้เหมือนกันทั้งหมดมิได้ สุดแต่ความต้องการของประเทศนั้นๆ และในสมัยนั้นๆอย่างไร¹

ซึ่งปรีดิ์ได้ชี้ให้เห็นว่า ความจำกัดในเรื่องสิทธิมนุษยชนนี้เปลี่ยนแปลงได้ โดยอาจเป็นไปตามยุคสมัย หรือผันแปรไปตามประเทศ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาดตายตัว ต่อจากนั้น ปรีดิ์ก็อธิบายในเรื่องของความเป็นอิสระหรือเสรีภาพ โดยอธิบายให้เห็นว่า ความเป็นอิสระหรือเสรีภาพนี้หมายถึง ความเป็นอิสระที่บุคคลอาจจะทำการใดๆได้ โดยไม่เป็นที่รบกวน ละเมิด ต่อบุคคลอื่น และปรีดิ์ได้แยกความเป็นอิสระนี้ ออกเป็น 9 ประการ คือ ความเป็นอิสระในตัวของบุคคล(หรือในร่างกาย), ความเป็นอิสระในเคหสถาน, ความเป็นอิสระในการทำมาหากิน, ความเป็นอิสระในทรัพย์สิน, ความเป็นอิสระในการเลือกถือศาสนา, ความเป็นอิสระในการสมาคม, ความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น, ความเป็นอิสระในการศึกษา และ ความเป็นอิสระในการร้องทุกข์² ซึ่งในการอธิบายความเป็นอิสระนี้ ปรีดิ์ได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดบางอย่างของความเป็นอิสระในเวลานั้นไว้ด้วย เช่น เรื่องความเป็นอิสระในการสมาคม ปรีดิ์ได้กล่าวว่า "ความเป็นอิสระเช่นนี้ มีบทกฎหมายจำกัดไว้ คือ ต้องจดทะเบียน มิฉะนั้นมีโทษตามกฎหมายอาชญา มาตรา 367" และ ในเรื่องความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น ปรีดิ์ได้กล่าวว่า "มนุษย์มีอิสระในตัวบุคคล ในร่างกายของตน เหตุฉะนั้น มีสิทธิที่

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 13.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 13-18.

จะแสดงความเห็นเพื่อสาธารณประโยชน์ แต่มีกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา 103, 104 ได้จำกัดไว้ การแสดงความเห็นทางสมุดเอกสารแล้ว ความอิสระนั้น ยังมีข้อจำกัดตามพระราชบัญญัติสมุดเอกสาร พ.ศ. 2470"¹

ส่วนในเรื่อง "ความเสมอภาค(สมภาพ)" ปรีดีได้อธิบายว่า ความเสมอภาคในที่นี้ หมายถึง ความเสมอภาคในกฎหมาย กล่าวคือ สิทธิและหน้าที่ในทางกฎหมาย เช่นเดียวกับบุคคลอื่น ไม่ใช่หมายความว่า มนุษย์จะต้องมีความเสมอภาคในการมีวัตถุประสงค์ของ ซึ่งปรีดีได้อธิบายว่า ความเสมอภาคในกฎหมายนี้ อาจเป็นความเสมอภาคในสิทธิ และความเสมอภาคในหน้าที่ หรือในภาระ และในการอธิบายเรื่องความเสมอภาคนี้ ปรีดีก็ได้ชี้ให้เห็นถึงความไม่เสมอภาคในสิทธิระหว่างราษฎรสามัญ กับบุคคลพิเศษ และ บุคคลต่างค้ำ ไว้ด้วย โดยกล่าวว่า

1) ความเสมอภาคในสิทธิ

ก) มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมายเดียวกัน ยกเว้นแต่บุคคลพิเศษ เช่น เจ้านาย ทหารบก ทหารเรือ ฯลฯ ที่มีกฎหมายพิเศษ และในประเทศสยามยังมีคนต่างค้ำ ซึ่งมีฐานะพิเศษตามสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งในบางเรื่องจะคงใช้กฎหมายของคนต่างค้ำนั่นเอง

ข) มีสิทธิที่จะร้องไห้ศาล เช่นเดียวกันวินิจฉัย นอกจากบุคคลพิเศษซึ่งขึ้นต่อศาลกระทรวงวัง ศาลทหารบก ศาลทหารเรือ หรือ ศาลกงสุล ในบางกรณี

ค) มีสิทธิที่จะเข้ารับราชการเช่นเดียวกัน เมื่อมีคุณสมบัติความที่กฎหมายได้บัญญัติไว้²

และในเรื่อง "ความช่วยเหลือกันฉันพี่น้องหรือภราครภาพ" ปรีดี ก็ได้อธิบายให้เห็นว่า มนุษย์เกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกัน มนุษย์จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และในประเทศหนึ่งถ้ามนุษย์คนหนึ่งต้องรับทุกข์ เพื่อนมนุษย์อื่นก็รับทุกข์ด้วย จะเป็นโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 17.

² หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายปกครอง: ข้อความทั่วไปในวิชากฎหมายปกครองและปาฐกถาเรื่องพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2497), หน้า 17 (พิมพ์แจกในงานพระกรฐินพระราชทานแก่สภาจังหวัดพระนคร วัดสังเวชวิศยาราม พ.ศ. 2479) ข้อความก่อนนี้จะเอียงกว่าข้อความใน คำอธิบายกฎหมายปกครอง ที่พิมพ์ในปี 2513

เหตุฉะนั้น เพียงแต่มนุษย์มีความอิสระและมีความเสมอภาคจึงยังไม่เพียงพอ มนุษย์จำต้องมีการช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องด้วย ซึ่งการอธิบายของปรีดี ดังกล่าวนี้อาจสอดคล้องกับหลักการของลัทธิโซลิดารีสม อันเป็นลัทธิหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลต่อปรีดีมาก คงจะได้อธิบายต่อไปในการวิเคราะห์เค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดี

ปรีดีได้อธิบายถึง ความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้อง นี้ว่า อาจกระทำได้โดยเอกชนช่วยเหลือกันเองโดยตรง หรือช่วยเหลือโดยปฏิบัติหน้าที่ต่อรัฐอันเป็นศูนย์กลาง และรัฐได้กระจายความช่วยเหลือไปยังเอกชนอีกต่อหนึ่ง ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องความช่วยเหลือกันนี้ จึงอาจแยกพิจารณาได้เป็น หน้าที่ของ เอกชนต่อรัฐ และหน้าที่ของรัฐต่อเอกชน ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่า ความเห็นของปรีดีที่เสนอในการอธิบายหน้าที่ของรัฐต่อเอกชนนี้ มีความคล้ายคลึงกับความเห็นของปรีดี ที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจในเวลาต่อมา และนอกจากนี้ ความเห็นดังกล่าวยัง เป็นเสมือนข้อเสนอแนะและข้อเรียกร้องต่อรัฐสมบูรณ์ญาสิทธิราชย์ในเวลานั้นด้วย ซึ่งปรีดีได้อธิบายว่า

รัฐมีหน้าที่ต้องรักษาอิสระภาพและความเสมอภาคของมนุษย์ ต้องคุ้มครองร่างกาย ชื่อเสียง ทรัพย์สิน หน้าที่ชะนิกนี้ เป็นหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศ มีการตำรวจ ทหาร ชาติ และรัฐ ยังมีหน้าที่ต้องจัดการสงวนรักษาและกระจายเผยแพร่บำรุงร่างกาย อนามัย ทรัพย์สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์

ก. การช่วยเหลือมนุษย์ที่เจ็บยากจนชนไร้แก่เฉา เช่น การจัดตั้งสถานพยาบาลบรรเทาทุกข์ มีอาทิ การสงเคราะห์ทหารบก คนจริตไม่สมประกอบ คนจน คนป่วย คนแก่ มารดาครอบครัวผู้มีบุตรมาก

ข. การพยากรณ์ถึงความทุกข์อันจะบังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ และจัดวิธีป้องกัน เช่น ในเรื่องเบียดเบียนราษฎรของข้าราชการ ของคนงาน

ค. การศึกษา อันจะช่วยให้มนุษย์รู้เท่าถึงการณ์ในการประกอบกิจการใดๆ หรือในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น

ง. การจัดหางานและการทำมาหากินให้พลเมือง (และการช่วยในทางเศรษฐกิจอื่นๆ)¹

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 22.

ดังนั้น "รัฐ" ในทัศนะของปรีดี จึงไม่เพียงแต่มีหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศเท่านั้น หากแต่ยังมีหน้าที่ต้องจัดการสงวนรักษา และกระจายเผยแพร่บำรุงร่างกาย อนามัย ทรัพย์สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์อีกด้วย

นอกจาก "ข้อความเบื้องต้น" ที่ปรีดีได้เสนอหลักการแบ่งแยกอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ, หลักสิทธิมนุษยชน อันประกอบด้วย เสรีภาพ เสมอภาค ภราครภาพ อันเป็นหลักการของการปกครองในระบบประชาธิปไตยแล้ว ปรีดียังได้อธิบายเปรียบเทียบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับการปกครองแบบประชาธิปไตย ไว้ด้วย ในการอธิบายเรื่อง "ระเบียบการปกครอง" โดยปรีดีได้อธิบาย ความหมายของประเทศ แผ่นดิน รัฐ และ อธิบายความหมาย "รัฐบาล" โดยแบ่งเป็น "รัฐบาลตามความหมายอย่างกว้าง", "รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ" และ "รัฐบาลตามความประพฤตินทางเศรษฐกิจ" ซึ่งปรีดีได้อธิบายว่า

ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาลคือ บุคคลหรือคณะบุคคล ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศทั้งสามชนิด คือ อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ ตามแนวแห่งความหมายอย่างกว้างนี้ เราอาจแยกรัฐบาลออกได้เป็น 4 ชนิด

1. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง
2. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ใดแต่งตั้งไว้
3. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ
4. รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ¹

ในการอธิบายนี้ ปรีดีได้อธิบายให้เห็นว่า ประเทศสยาม เป็นประเทศที่มีการปกครองโดยรัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ และได้กล่าวด้วยว่า "วิธีที่ใช้อยู่โดยมากในโลก เช่น ในประเทศอังกฤษ, ฝรั่งเศส, ญี่ปุ่น" นั้น เป็นการปกครองโดยรัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้น

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 29-30.

ระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้¹

ในการอธิบาย "รัฐบาลความหมายอย่างแคบ" ปรีดีได้แบ่งรัฐบาลออกเป็น รัฐบาลประชาธิปไตย กับ รัฐบาลราชาธิปไตย โดยอธิบายว่าการแบ่งชนิดนี้ เพ่งเล็งถึงผู้เป็น ประมุขแห่งอำนาจบริหารบัญญัติว่าเป็นบุคคลชนิดใด ถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็เรียกว่า รัฐบาล ราชาธิปไตย ถ้าเป็นบุคคลอื่นซึ่งมิใช่พระเจ้าแผ่นดิน ก็เรียกว่า รัฐบาลประชาธิปไตย และปรีดี ก็ได้อธิบายถึง "รัฐบาลราชาธิปไตย" ว่า

ตามลัทธินี้ อำนาจบริหารบัญญัติตกอยู่กับบุคคลคนหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอำนาจนี้เป็นพระราชมรดกตกทอดกันตอๆไป ได้ แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์เดียวกัน

รัฐบาลราชาธิปไตย อาจแยกออกได้เป็น 5 ชนิด

1. รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจไม่จำกัด (Monarchie absolue) คือ พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจทำการใดๆได้โดยไม่จำกัด และใช้พระราชอำนาจ ควบคุมพระองค์เอง เช่น ประเทศสยาม

2. รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจจำกัด (Monarchie limitée) ซึ่งพระเจ้า แผ่นดินไม่มีอำนาจในการแผ่นดิน นอกจากอำนาจในการพิธีและลงพระนาม และยอมให้อำนาจพระนามในกิจการต่างๆ แก่พระองค์มิได้ใช้อำนาจควบคุมตนเอง อำนาจทั้งหลายในการบริหารตกอยู่กับคณะเสนาบดี เช่น ในประเทศอังกฤษ .

3. รัฐบาลราชาธิปไตย อำนาจจำกัดเฉพาะพระเจ้าแผ่นดิน แต่อัครมหา เสนาบดีมีอำนาจเกือบเต็มที่ในทางบริหาร เว้นไว้แต่ในบางกรณีต้องได้รับ ปรึกษาจากสภาการแผ่นดิน . . .

4. รัฐบาลราชาธิปไตย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจร่วมกับอัครมหาเสนาบดี ซึ่งเป็นคณะทหาร . . .

5. รัฐบาลราชาธิปไตย มีอำนาจจำกัดเล็กน้อย . . .²

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปรีดีได้จัดรัฐบาลของประเทศสยามในเวลานั้น อยู่ในประเภท รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจไม่จำกัด และเป็นรัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจ เต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุด และปรีดียังได้อธิบายเปรียบเทียบรัฐบาลราชาธิปไตยนี้กับรัฐ

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 31-32.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

บาลประชาธิปไตย โดยกล่าวว่า รัฐบาลประชาธิปไตย "ผู้เป็นหัวหน้าแห่งอำนาจบริหารไม่ใช่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือ เป็นบุคคลสามัญหรือคณะบุคคลซึ่งราษฎรได้เลือกแต่งตั้งไว้มีกำหนดเวลาการอยู่ในตำแหน่งไม่เป็นมฤตกตกทอดไปได้แก่ผู้ที่อยู่ในสกุลเดียวกัน"¹ ซึ่งปรีดี ได้แบ่งรัฐบาลประชาธิปไตยนี้ ออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินได้ระบุให้ประธานาธิบดี เป็นหัวหน้าในทางบริหาร เช่น ประเทศฝรั่งเศส
2. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งอำนาจบริหารโคกอยู่แก่คณะบุคคล เช่น สหเร-
ปบุลิก โซเชลลิสต์ โซเวียต ซึ่งอำนาจบริหารโคกอยู่คณะบริหารกลาง เป็นคน
แต่มีประธานคณะบริหารกลางไม่ใช่ประธานาธิบดีแห่งเรปบุลิก²

ซึ่งมีข้อนำสังเกตุว่า ปรีดีได้จัดให้รัฐบาลโซเวียตเป็นรัฐบาลประชาธิปไตย ที่อำนาจบริหารตกอยู่แก่คณะบุคคล ปรีดีไม่ได้มีความเห็นว่ รัฐบาลโซเวียตเป็นรัฐบาลเผด็จการ หรือ รัฐบาลคอมมิวนิสต์ แม้ว่า ปรีดีจะได้อธิบายเพิ่มเติมในเชิงอรรถส่วนที่เกี่ยวกับโซเวียตว่า ประเทศโซเวียต "ถือลัทธิโซเชลลิสต์ จัดการปกครองโดยคณะสามัญ (ทหาร-กรรมกร-ชาวนา) ที่เรียกว่า Soviet"³ และคั้งนั้น จึงอาจเป็นไปได้ที่ปรีดีอาจจะนำความคิดที่ให้อำนาจบริหารตกอยู่แก่คณะบุคคลอย่างในโซเวียตมา เสนอในรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามฉบับชั่วคราว ที่ให้อำนาจบริหารตกอยู่แก่คณะกรรมกรราษฎร และเสนอความเห็นในการจัดการทางเศรษฐกิจ ที่มีลักษณะเป็นในหลวงโซเชลลิสต์คั้งที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งปรีดีมีความเห็นว่ รูปแบบที่อำนาจบริหารตกอยู่แก่คณะบุคคล และการดำเนินการทางเศรษฐกิจโดยอาศัยลัทธิโซเชลลิสต์นี้ เป็นรูปแบบหนึ่งของการปกครองในระบบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ ปรีดีก็ได้อธิบายความหมายของรัฐบาล ตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจ โดยจัดรัฐบาลที่มีความประพฤติในทางเศรษฐกิจต่างๆกัน ออกเป็น 3 จำพวก คือ

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 34.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

จำพวกที่ 1 รัฐบาลซึ่งถือลัทธิเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า ลิเบอรัลลิสม์ (Libéralisme) คือถือว่าเอกชนควรมีเสรีภาพในการประกอบเศรษฐกิจ รัฐบาลไม่ควรเข้าแทรกแซง ลัทธินี้แยกออกเป็นกิ่งก้านมากมาย เช่น ลัทธิพิชโธกราค, ลัทธิของอาคามสมิซ, มาลธิส, วิกาโค, สจวคมิล, มาซาล, จ.บ. เซบาสติอาค. . .

จำพวกที่ 2 รัฐบาลซึ่งถือลัทธิจำพวกโซเชลลิสม์ ลัทธินี้มีมากมายและมีมากครั้งโบราณกาล และซึ่งแยกออกเป็นคอมมูนิสต์ คอลเลกทิวิสต์ อาสโซซิอองนิสต์ โซเชลลิสม์ กสิกรรม ฯลฯ . . .

จำพวกที่ 3 คือ รัฐบาลที่ถือลัทธิผสมระหว่างลัทธิจำพวกที่ 1 และที่ 2 ซึ่งมีแตกออกหลายกิ่งก้านสาขา เช่น ลัทธิแทรกแซง " " ซึ่งยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชน แต่ต้องการให้รัฐเข้าแทรกแซงในทางเศรษฐกิจ¹

ในการอธิบายนี้ ปรีดีได้สรุปหลักการสำคัญของลัทธิลิเบอรัลลิสม์, ลัทธิโซเชลลิสม์ และโคกกล่าวถึงลัทธิโซลิคาริสต์ไว้ควยว่า

ลัทธิโซลิคาริสต์ ผู้คิดลัทธินี้มีชื่อเสียง คือ ศาสตราจารย์ชาลส์จิก แห่งมหาวิทยาลัยบุงปารีส ตามลัทธินี้มนุษย์ยอมอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรจักให้มีสหกรณ์ต่างๆ เช่น ในการประคินรัฐ การไร่ การจำหน่าย เป็นต้น (ในเบื้องต้น เมื่อการศึกษายังเจริญไม่ถึงขีด การนี้ก็จะต้องมีการวิวิ้งบังคับก่อน)²

แม้ว่า ปรีดีจะไม่ได้อธิบายแสดงความเห็นของทนายอย่างชัดเจนในการอธิบายนี้ แต่จะเห็นได้ในเวลาต่อมาว่า รัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจในทัศนะของปรีดี คือ รัฐบาลจำพวกที่ 3 ที่ถือลัทธิผสมระหว่างลัทธิลิเบอรัล, ลัทธิโซเชลลิสม์ และลัทธิโซลิคาริสต์ ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบายให้ชัดเจนต่อไปในการวิเคราะห์เค้าโครงการเศรษฐกิจ³

ในตอนท้ายของการอธิบายเรื่อง ประเทศ แผ่นดิน รัฐ และ รัฐบาล ปรีดีได้เขียนหมวดเพิ่มเติมว่าควย "ระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล" ขึ้นหมวดหนึ่ง

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 35-36.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

³ การอธิบายของปรีดี ในเรื่องลัทธิเศรษฐกิจต่างๆนี้ สอดคล้องกับการอธิบายของศาสตราจารย์ชาลส์จิก ใน "คำสอนเศรษฐกิจ" และใน "ประวัติลัทธิเศรษฐกิจ" ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบายต่อไป.

ซึ่งข้อความในหมวดนี้ แม้ว่าจะดูเหมือนไม่มีความเกี่ยวข้องกับการอธิบายระเบียบการปกครอง ในตอนต้นโดยตรง จนต้องจัดอยู่ใน "หมวดเพิ่มเติม" ก็ตาม แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ปรีดีคงตั้งใจเขียนบทนี้ขึ้นเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความคิดเห็นในทำนองเปรียบเทียบระเบียบการปกครองในปัจจุบัน กับระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล ซึ่งปรีดีได้กล่าวไว้ว่า

ในสมัยพุทธกาล การปกครองอาณาจักรในชมพูทวีปนี้ มีลักษณะต่างๆ บางอาณาจักรมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุด คำรบยศเป็นนพมาราชา บาง ราชบาง บางอาณาจักรไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน คือ ปกครองอย่างที่เราเรียกว่า โดยสามัคคีธรรม

อาณาจักรสักกชนบทซึ่งเป็นชาติภูมิและพระวงศ์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้แยกออกเป็นกรุงกบิลพัสดุ์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าโคตรทรงอธิบายไว้ว่า ได้ปกครองโดยสามัคคีธรรม คือ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมีกิจการแผ่นดินที่จะต้องวินิจฉัย ผู้เป็นหัวหน้าราษฎรก็ประชุมกันปรึกษาแล้วช่วยกันจัดการตามสมควร¹

นอกจากนี้ ปรีดีก็ได้ยกข้อความในหนังสือพุทธประวัติ มากล่าวไว้ และได้ขีดเส้นใต้ข้อความสำคัญบางตอน ซึ่งข้อความสำคัญนั้นได้แก่ "นครเหล่านี้ มีวิธีปกครองอย่างไร ไม่ได้กล่าวชัด แต่สันนิษฐานตามประเพณี ชนบทเช่นนี้ปกครองโดยสามัคคีธรรม. . . ไม่ได้เรียกผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นราชา . . . ความสันนิษฐานก็จะพึงมีว่า สักกชนบทอันอยู่ในปกครองโดยสามัคคีธรรมหามีพระราชาไม่. . ."² ซึ่งการอธิบายดังกล่าว เป็นการชี้ให้เห็นว่า การปกครองโดยมีพระเจ้าแผ่นดินนั้น ไม่ได้มีมาแต่เดิม และเดิมในสมัยพุทธกาล หรือสมัยของพระพุทธเจ้านั้น การปกครองเป็นไปโดยสามัคคีธรรม "หามีพระราชาไม่" การปกครองที่มีพระเจ้าแผ่นดิน จึงเป็นรูปแบบการปกครองในระยะเวลาต่อมา การอธิบายของปรีดีจึงเป็นการอธิบายเปรียบเทียบระเบียบการปกครองสมัยเดิมกับการปกครองในเวลานั้น โดยอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาประกอบกรอธิบาย และที่สำคัญ คือ การชี้ให้เห็นว่าการปกครองโดยสามัคคีธรรมเป็นการปกครองโดยไม่มีพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองที่มีมาแต่เดิม ครั้นสมัยพุทธกาล

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 38.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-39. (ขีดเส้นใต้ตามต้นฉบับ)

ในการอธิบายเรื่อง "มูทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในรัฐ" ปรีดีได้อธิบายเปรียบเทียบ และชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างของการใช้อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ สำหรับประเทศที่มีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างประเทศไทยในเวลานั้น กับประเทศที่ปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยกล่าวว่า

ถ้ากล่าวมาแล้วว่า อำนาจสูงสุดในแผ่นดินนั้นอาจแยกออกได้เป็น 3 ประเภท คือ อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารหรือตุลาการ อำนาจตุลาการ

อำนาจทั้ง 3 นี้ ในบางประเทศใดแยกมอบไว้แก่บุคคลหรือคณะบุคคลต่างหากจากกัน เช่น อำนาจนิติบัญญัติ มอบไว้แก่สภาผู้แทนราษฎร ซึ่งอาจมีสภาเดี่ยวหรือหลายสภา (ในคำอธิบายกฎหมายอังกฤษหรือกฎหมายฝรั่งเศส ซึ่งว่าด้วยการบัญญัติกฎหมายในประเทศนั้นๆ) อำนาจบริหารมอบไว้แก่ผู้เป็นหัวหน้าในประเทศ ซึ่งอาจเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประธานาธิบดี หรือ คณะกรรมการบริหาร และ อำนาจตุลาการนั้น มอบไว้แก่ศาล

แต่ในบางประเทศอำนาจอันสูงสุดทั้งหลายนี้ไ้มอบไว้แก่บุคคลเดียว คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นคน

ในประเทศสยาม อำนาจสูงสุดทั้งสิ้นนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ถัดจากพระองค์ลงไป ก็มีทบวงการเมืองต่างๆ ซึ่งได้รับมอบหมายจากพระองค์ให้ใช้อำนาจเหล่านี้¹

นอกจากนี้ ปรีดีได้อธิบายความหมายของ "สภาการแผ่นดิน" และเปรียบเทียบสภาการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับสภาการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตยไว้ด้วยว่า

สภาการแผ่นดิน หมายถึง คณะบุคคลซึ่งมีหน้าที่ หรือมีทั้งอำนาจและหน้าที่ในการปรึกษาหารือ หรือในการชี้ขาดในกิจการของแผ่นดินหรือรัฐ

ในประเทศซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กึ่งเช่น ในประเทศสยาม สภาการแผ่นดินก็มีหน้าที่แต่ในการถวายคำปรึกษาเท่านั้น หากไม่มีอำนาจในการชี้ขาดขอราชการแผ่นดินไม่

แต่ในประเทศ ซึ่งมีสิทธิการปกครองอย่างอื่น คือ ถือว่าอำนาจสูงสุดในแผ่นดินเป็นของราษฎร สมาชิกในสภาการแผ่นดินเป็นผู้แทนของราษฎร กึ่งนี้แล้ว สภาการแผ่นดินก็มีอำนาจและหน้าที่ในการชี้ขาดกิจการอันเป็นอำนาจสูงสุดใน

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 39-40.

แผ่นดิน เช่น ในการออกกฎหมาย(นิติบัญญัติ) ควบคุมดูแลคณะเสนาบดี ซึ่งเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจในทางราชการหรือบริหาร และในบางประเทศสภาการแผ่นดินยังมีอำนาจในทางตุลาการ เช่น สภานางในบางประเทศ ซึ่งทำหน้าที่เป็นศาลสูงสุดด้วย¹

การอธิบายดังกล่าวของปรีดี เป็นการชี้ให้เห็นว่า การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยเป็นการปกครองที่อำนาจสูงสุดทั้งหลายในประเทศเป็นของบุคคลคนเดียว คือ พระมหากษัตริย์ และสภาการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ ก็มีหน้าที่แค่เพียงถวายคำปรึกษาเท่านั้น หากมีอำนาจในการชี้ขาดราชการแผ่นดินไม่ ซึ่งการปกครองดังกล่าวจะต่างจากการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่ถือว่าอำนาจสูงสุดทั้งหลายในประเทศเป็นของราษฎร และได้มีการแบ่งแยกอำนาจสูงสุดของประเทศเป็นอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ ทั้งได้มีการแบ่งแยกบุคคลหรือคณะบุคคลผู้ใช้อำนาจดังกล่าวนี้ด้วย นอกจากนี้ สภาการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตย ก็ยังประกอบไปด้วยสมาชิกสภาที่เป็นผู้แทนของราษฎร ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการชี้ขาดกิจการอันเป็นอำนาจสูงสุดของประเทศ

แม้ว่า ปรีดีจะเปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างของสภาการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับสภาการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตยดังกล่าว แต่ปรีดีก็ได้ชี้ให้เห็นด้วยว่า สภาการแผ่นดินทั้งสองประเภทนี้ แม้ว่าจะมีอำนาจหน้าที่แตกต่างกันอย่างไรก็ตาม แต่ก็มีส่วนร่วมกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ได้อาศัยความคิดของบุคคลหลายคนช่วยกันคิด ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่าการอาศัยความคิดเห็นของคนหลายๆ เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ ได้ทรงทราบพระราชหฤทัย จึงจะเห็นได้ในพระราชปรารภต่างๆ เช่น พระราชปรารภในรัชกาลที่ 5 ในประกาศตั้งเคาน์ซิลออฟสเตท จ.ศ. 1236 และพระราชปรารภ รัชกาลที่ 7 ในการตราพระราชบัญญัติองคมนตรี พ.ศ. 2470² การอธิบายของปรีดีดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าแม้พระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการอาศัย

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 67-68.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

ความคิดของบุคคลหลายคนช่วยกันคิด จึงได้ทรงตั้งสภาการแผ่นดินขึ้น แต่สภากังกล่าว ก็ไม่ใช่สภาผู้แทนราษฎร และมีความผันแปรไปตามกาลสมัย ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

สภาการแผ่นดินในประเทศไทยได้มีมาแต่โบราณกาลแล้ว อำนาจบางอย่างน้อยบาง แต่ได้เปลี่ยนแปลงผันแปรตามกาลสมัย การศึกษาถึงสภาการแผ่นดินในสมัยก่อนคือนั้น คงจะเป็นประโยชน์ที่สอให้เห็นความผันแปรของสภาเช่นนี้ เหตุฉะนั้นจะได้แบ่งแยกอธิบายตามยุคสมัย ดังต่อไปนี้

1. สมัยโบราณจนถึงสมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชกาลที่ 5
2. สมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชกาลที่ 6
3. สมัยรัชกาลที่ 6
4. สมัยรัชกาลปัจจุบัน¹

ในการอธิบายถึง "สภาการแผ่นดิน" ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรีดีได้กล่าวถึงการจัดตั้ง "รัฐมนตรีสภา" ว่า "พระราชประสงค์ในการตั้งรัฐมนตรีสภามีปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสเปิดรัฐมนตรีสภาว่า จะให้เป็นพนักงานในการคิดทำกฎหมาย แต่ไม่ใช่ปาเลียมেন্ট เพราะสภานี้ มีหน้าที่ในการปรึกษาร่างกฎหมายดังกล่าวแล้ว ไม่มีเสียงเค็ดชาคอย่างไร"² และเมื่อมีการตั้งรัฐมนตรีสภาแล้ว ได้มีการปรึกษากิจการมากมาย พระราชบัญญัติที่ออกในระวางร.ศ. 113 ถึง ร.ศ. 116 โดยมากผ่านสภานี้ แต่เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ในร.ศ. 116 แล้ว รัฐมนตรีสภาที่ปรึกษากิจการน้อยลงไปทุกที และ "เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ในร.ศ. 126 แล้ว ในราชกิจจานุเบกษา ไม่ปรากฏรายงานการประชุมรัฐมนตรีสภาและท่านรัฐมนตรีที่ได้ทรงตั้งไว้ ก็คงล่องลับไปหลายท่าน ไม่ปรากฏว่าได้ทรงแต่งตั้งขึ้นแทน"³ และปรีดีได้กล่าวถึง สภาที่ปรึกษาในพระองค์ หรือสภาองคมนตรีในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า "เมื่อรัฐมนตรีสภาได้สงบเงียบลงตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ปรากฏในราชกิจจานุเบกษาว่า สภาองคมนตรีได้มีการประชุมกันทรวจระความฎีกาบ่อยๆ แต่ครั้งจักระเบียบราชการยุคศิธรรมเป็นแบบแผนเรียบร้อยแล้ว การประชุมของสภาองคมนตรีก็สงบเงียบไปจนถึงรัชกาลที่ 5 นั้น"⁴

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 69.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

ส่วน "สภาการแผ่นดิน" ในสมัยรัชกาลที่ 6 ปรกติได้กล่าวว่

คั้งนี้ก็ส่อให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ 6 สภาการแผ่นดินที่ยังคงมีอยู่ก็คือ
เสนาบดีสภา และสภาองคมนตรี

แม้สภาองคมนตรีจะมีใครได้มีการประชุมกันเสมอก็ดี ก็ยังได้ทรงพระกรุณา
ตั้งองคมนตรีเสมอๆ

ผู้เป็นองคมนตรี อาจได้รับพระมหากรุณาเงินเลี้ยงชีพ ตามพ.ร.บ.ปฏิวัติ-
เคาน์ซิล จ.ศ. 1236 ข้อ 8 คือ เมื่อเป็นองคมนตรีครบ 10 ปีแล้ว ถ้าได้
เงินเดือนในตำแหน่งอื่น หรือได้เบี้ยบำนาญไม่ถึงยี่สิบชั่ง จะได้รับพระราชทาน
เงินเลี้ยงชีพจนถึงยี่สิบชั่ง นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณแก่ผู้เป็นองคมนตรีมาก¹

การอธิบายคั้งกล่าวของปรกติ แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของสภาการแผ่นดินใน
สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ซึ่งมีบทบาทอันจำกัดและในที่สุดก็เกือบจะหมดบทบาทไปเลย
ในทางปฏิบัติ แต่กระนั้นก็ดี "ก็ยังได้ทรงพระกรุณาตั้งองคมนตรีเสมอๆ" และ "พระราชทาน
เงินเลี้ยงชีพจนถึงยี่สิบชั่ง นับเป็นพระมหากรุณาแก่ผู้เป็นองคมนตรีมาก" ซึ่งดูเหมือนว่า ปรกติ
จะกล่าวโดยมีนัยยะให้เห็นถึงความสิ้นเปลืองและความล้มเหลวของการมีสภาคั้งกล่าวนี้

ในการอธิบาย "สภาการแผ่นดิน" ในรัชกาลที่ 7 ปรกติได้กล่าวถึง อภิรัฐมนตรีสภา,
เสนาบดีสภา และสภากรรมการองคมนตรี โดยไม่ได้กล่าวแสดงความเห็นมากนัก ในการ
อธิบายถึงอภิรัฐมนตรีสภา และเสนาบดีสภา ก็กล่าวเพียงสั้นๆถึง หน้าที่ของสภา, จำนวนและ
คุณสมบัติของสมาชิก และประธานที่ประชุมของสภา และได้กล่าวถึงรายละเอียดของพระราช
บัญญัติองคมนตรี พ.ศ. 2470 แค่มิชอบที่น่าสนใจ คือ ในการอธิบายเรื่อง "สภากรรมการองค-
มนตรี ปรกติได้กล่าวว่

จำนวนองคมนตรีไม่มีจำกัด จึงมีจำนวนมากขึ้นทุกๆที่ เมื่อพระบาทสม-
เด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันขึ้นเสวยราชย์ก็ได้ทรงตั้งองคมนตรี ซึ่ง
พระรามาธิบดีที่ 6 ทรงตั้งไว้

ในพ.ศ. 2470 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมราชเลขาธิการบรรพทิศ
พระราชกระแสพระราชประสงค์จะทรงฟังความเห็นองคมนตรี ในเรื่องขง-

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 74.

ชาติ คือ ในรัชกาลที่ 6 ได้เปลี่ยนธงช้างมาเป็นธงไตรรงค์ มาในรัชกาลปัจจุบันทรงปรารภว่ามีข้อควรพิจารณา 5 สถาน คือ

- (1) เล็กธงไตรรงค์ใหญ่ธงช้างแทน หรือ
- (2) ธงช้างเป็นธงราชการ ธงไตรรงค์เป็นธงชาติ หรือ
- (3) ธงช้างเป็นธงราชการและเป็นธงชาติ ธงไตรรงค์เป็นธงสีสำหรับประเทศ ใช้ในการตกแต่งสถานที่ในวันรื่นเริง เป็นต้น หรือ
- (4) ธงไตรรงค์จะสมกับธงช้างพันแควในธงเดียวกัน หรือ
- (5) คงไว้ตามรูปเดิมอย่างเดิมนี่

กรรมการองคมนตรี ได้กราบบังคมทูลถวายความเห็นแตกต่างกัน ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม ศกนั้น ได้มีพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องธงชาติ ดังนี้

"ความเห็นเรื่องธงชาติที่องคมนตรีทูลเกล้าถวายขึ้นมานั้นแตกต่างกันมาก ไม่มีน้ำหนักไปทางใดซีกเจเน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงใช้ไปตามเดิม" (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 44 หน้า 607)

ตามพระบรมราชวินิจฉัยดังนี้ จึงทรงฟังความเห็นขององคมนตรีไม่ได้. . .¹

จากการอธิบายดังกล่าวของปรีดี อาจกล่าวได้ว่า ปรีดีได้อธิบายโดยมีนัยยะที่จะชี้ให้เห็นถึงความล้มเหลวของสภากรรมการองคมนตรี ที่แม้จำนวนองคมนตรีจะมีมาก แต่ก็ "ทรงฟังความเห็นขององคมนตรีไม่ได้" และเมื่อกล่าวโดยรวม สำหรับความเห็นของปรีดีที่มีต่อสภาการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 7 นี้ กล่าวได้ว่า ปรีดีไม่ได้มีความประทับใจกับการดำเนินงานของสภาดังกล่าว พร้อมทั้งได้กล่าวถึงความล้มเหลวของสภาเหล่านั้นโดยนัยยะหลายครั้ง และยังได้กล่าวถึงสภาการแผ่นดินในประเทศที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ในทำนองเปรียบเทียบอีกด้วย ซึ่งการอธิบายดังกล่าว น่าจะแสดงให้เห็นว่า ปรีดีมีความเห็นและความต้องการ "สภาการแผ่นดิน" ที่เป็นของราษฎร ตามการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมากกว่า "สภาการแผ่นดิน" ที่เป็นอยู่ในเวลานั้น แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้กล่าวอย่างชัดแจ้งโดยตรงก็ตาม

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 77-78. (ชีค. เสนโต๋ ตามทันฉบับ)

นอกจากนี้ ปรีดียังได้เสนอความเห็นเกี่ยวกับการจัดการปกครองให้เป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น โดยการแสดงความเห็นสนับสนุนการกระจายอำนาจรัฐบาลกลางไปสู่ท้องถิ่น ให้ราษฎรในท้องถิ่นได้มีอำนาจในการจัดทำกิจการบางอย่างของตนเอง ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องนี้ในการอธิบาย "ระเบียบแห่งอำนาจบริหาร หรืออำนาจตุลาการ" โดยได้อธิบายว่าการจัดระเบียบแห่งอำนาจบริหาร อาจแบ่งเป็น 3 แบบ คือ ระเบียบที่ใช้บังคับแก่พลเมืองทั่วไป ในทุกอาณาเขต โดยอำนาจบริหารรวมอยู่ในศูนย์กลางที่รัฐบาลกลาง หรือที่เรียกว่า "การปกครองแบบมัธยภาค" (Centralisation), ระเบียบที่ใช้บังคับให้เหมาะสมแก่ท้องถิ่นต่างๆ โดยการแยกอำนาจรัฐบาลกลางไปในส่วนต่างๆแห่งอาณาเขต หรือ "การปกครองแบบมัชยานุภาค" (Déconcentration) และแบบที่ 3 คือ การแยกอำนาจบริหารบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเอง หรือที่เรียกว่า "การปกครองอย่างมัธยวิภาค" (Décentralisation) ซึ่งปรีดีชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างของการปกครองแบบมัชยานุภาค กับ มัธยวิภาค ที่แม้ว่าจะเป็นการปกครองที่แบ่งแยกอำนาจรัฐบาลกลางมาไว้ในท้องถิ่นเหมือนกันก็ตาม แต่ก็มีข้อแตกต่างกันคือ การปกครองแบบมัชยานุภาค ที่แยกอำนาจรัฐบาลกลางไปในส่วนต่างๆแห่งอาณาเขต ซึ่งอาจแบ่งเป็น มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน นั้น คณะพนักงานซึ่งเป็นผู้แทนรัฐบาลกลางตามส่วนต่างๆแห่งอาณาเขตก็โดยมากรัฐบาลเป็นผู้แต่งตั้ง คือ เป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางโดยตรง แต่คณะพนักงานในการปกครองแบบมัธยวิภาค ที่แบ่งแยกอำนาจตุลาการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเอง ตามทางที่ควรแล้วราษฎรในท้องถิ่นเป็นผู้เลือกตั้งขึ้น และตัวแทนราษฎรนี้จะเป็นผู้แทนท้องถิ่นในตุลาการของท้องถิ่นโดยเฉพาะ จะเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลางก็แต่กิจการบางชนิดที่ได้รับมอบหมาย นอกจากนี้ การปกครองแบบมัธยวิภาคนี้ ก็ยังมีสภาพเป็นนิติบุคคล ที่ท้องถิ่นต่างๆจะมีสิทธิและหน้าที่โดยเฉพาะต่างหากจากรัฐซึ่งเป็นอีกบุคคลหนึ่ง ในขณะที่ การปกครองแบบมัชยานุภาค ไม่ได้ทำให้ส่วนต่างๆแห่งอาณาเขตมีสภาพเป็นนิติบุคคล¹

ในการอธิบายนี้ ปรีดีได้อธิบายให้เห็นถึง ผลดี ผลร้าย ของการปกครองโดยวิธีแยกอำนาจตุลาการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเอง พร้อมทั้งกล่าวถึงทางแก้ไขไว้ด้วย โดยกล่าวว่า

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 85-87.

ผลดี

1. กิจการบางชนิดที่แยกออกไป เช่น การสุชาภิบาล ย่อมเหมาะสมแก่
ท้องถิ่นโดยเฉพาะ และกิจการอย่างอื่นซึ่งท้องถิ่นต่างๆในพระราชอาณาเขตก็
จะปฏิบัติอย่างเดียวกันไม่ได้ เมื่อใดแบ่งแยกเสียเช่นนั้น ก็จะเหมาะสมแก่
ท้องถิ่นเป็นรายๆไป
2. กิจการที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นก็ควรจะให้ผู้ที่ เป็นราษฎรในท้องถิ่น เป็นพนักงาน
งานจัดทำ เพราะเป็นผู้ที่รู้จักประเทศและความต้องการของท้องถิ่นนั้นๆ ย่อม
ดีกว่าบุคคลซึ่งรัฐบาลกลางจะใดแต่งตั้งออกไป ซึ่งจะรู้จักประเทศดีกว่าราษฎร
ในท้องถิ่นไม่ได้
3. วิธีเลือกตั้งพนักงานโดยราษฎรในท้องถิ่นนั้นเอง ย่อมทำให้ผู้ที่ได้รับเลือก
ตั้งเอาใจใส่ในกิจการของท้องถิ่นและจะคอยจัดให้มีโครงการซึ่งตนจะปฏิบัติเมื่อ
ได้รับเลือก เพราะการเลือกโดยวิธีเช่นนี้ย่อมมีการแข่งขันในระหว่างผู้ที่ถือ
สิทธิ์ต่างๆ และย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้ที่เหมาะสมแก่
ท้องถิ่นและตามความนิยมในสิทธิ์ของตน
4. กิจการของท้องถิ่นย่อมจะสำเร็จไปได้ไวและรวดเร็ว เพราะไม่ต้อง
เสนอเรื่องขึ้นไปเป็นลำดับเหมือนดังการปกครองที่โคกลาวในวิธีก. [วิธีก.
หมายถึง การปกครองแบบมัญยานภาค - ผู้เขียน]
5. และผลดียังมีอีกอย่างหนึ่งสำหรับประเทศที่ราษฎรได้เลือกตั้งผู้แทนในสภา
การแผ่นดิน คือ ราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่นก็เท่ากับได้รับความฝึกหัดในการเลือกผู้
แทนในสภาการแผ่นดิน และสนใจในความเป็นไปของประเทศ

ผลร้าย

1. ทำให้อำนาจรัฐบาลกลางลดน้อยถอยลงไป
2. อาจจะทำให้ผู้ที่ได้รับเลือกปฏิบัติกรลำเอียงเข้าข้างฝ่ายที่เลือกตน คือ
เข้าข้างฝ่ายที่ถือสิทธิ์อันเดียวกัน

ทางแก้

ทางแก้ผลร้ายที่โคกลาวมาแล้วอาจกระทำได้ดังนี้

1. กิจการที่จะมอบให้แก่ราษฎรในท้องถิ่นนั้น จะต้องเป็นกิจการที่เกี่ยวข้องกับ
ท้องถิ่นโดยตรง สิ่งใดที่โคมอบหมายไป จะเป็นภัยอันตรายต่อความเป็นอยู่ของ
ประเทศทั้งหมดแล้ว ก็ไม่ควรมอบให้
2. รัฐบาลกลางยังทรงไว้ซึ่งอำนาจควบคุมดูแล เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรใน
ท้องถิ่นกระทำการอันเป็นภัยอันตรายต่อประเทศ¹

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 87-88.

จากคำอธิบายของปรีดีในเรื่องเกี่ยวกับการปกครองโดยวิธีแยกอำนาจราชการให้ท้องถิ่นจัดทำเองนี้ จะเห็นได้ว่า ปรีดีมีความเห็นเชิงสนับสนุนการปกครองดังกล่าว ซึ่งปรีดีได้อธิบายให้เห็นถึงข้อดีในหลายประการ แม้ว่าจะมีข้อเสียบ้างก็เพียงเล็กน้อย ทั้งปรีดียังได้เสนอทางแก้ข้อเสียที่อาจจะเกิดขึ้นนั้นด้วย นอกจากนี้ ปรีดียังได้คาดหวังที่จะให้มีการปกครองโดยวิธีแยกอำนาจราชการบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเอง และให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้แทนของตนขึ้นเป็นผู้ใช้อำนาจบริหารในท้องถิ่นนั้น หรือที่เรียกว่า "การปกครองแบบมัธยมวิภาค" เกิดขึ้นในประเทศสยามด้วย ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องนี้หลายครั้ง พร้อมทั้งคาดหวังว่าจะมีการปกครองแบบเทศบาล และพระราชบัญญัติเทศบาลเกิดขึ้นในสยามในอนาคต คงที่ปรีดี ได้กล่าวไว้ว่า

การแยกอำนาจบริหารเช่นนี้ เรียกตามภาษาอังกฤษหมายปกครองของฝรั่งเศสว่า "Decentralisation" ซึ่งน่าจะแปลว่า "มัธยมวิภาค" คือ เป็นการแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างออกจากรัฐบาลกลาง ซึ่งต่อไปจะมีขึ้นได้โดยพระราชบัญญัติเทศบาล¹

คณะพนักงานในการปกครองชนิดที่แบ่งแยกอำนาจราชการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเอง "มัธยมวิภาค" (หรือ การปกครองเทศบาลในภายหลัง) ตามทางที่ควรราษฎรในท้องถิ่นเป็นผู้เลือกตั้งขึ้น²

ในทุกวันนี้ สำหรับประเทศไทยตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมือง พนักงานท้องถิ่นยังมีการแต่งตั้งโดยรัฐบาลกลางอยู่ ซึ่งควรจะแก้ไขโดยพระราชบัญญัติเทศบาล³

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ปรีดีเห็นด้วยกับการปกครองแบบเทศบาลและปรารถนาที่จะให้มีขึ้นในประเทศไทย ซึ่งการปกครองแบบเทศบาลนี้ เป็นการปกครองที่กระจายอำนาจรัฐบาลกลางไปให้ท้องถิ่นต่างๆมีอำนาจบริหารในท้องถิ่นนั้นๆเอง อันเป็นการสอดคล้องกับหลักการปกครองตนเองในระบบประชาธิปไตย ซึ่งปรีดีเห็นด้วยและสนับสนุนการปกครองดังกล่าว และ

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 86.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ปรีดีก็ได้เสนอหลักการการปกครองแบบ
 มัชยวิภาคนั้น ไว้ในเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ และในพระราชบัญญัติเทศบาล ซึ่งปรีดี
 ได้เป็นผู้ร่างขึ้นในปี 2476¹

¹ แม้ว่า พระราชบัญญัติเทศบาลนี้ รัชกาลที่ 7 จะทรงมีพระราชดำริอยู่ก่อนแล้ว
 ซึ่งได้ทรงปรึกษารัฐมนตรีและเสนาบดี ตั้งแต่ปี 2469 กับทั้งตั้งคณะกรรมการเพื่อจัดร่าง
 พรบ.เทศบาลขึ้นในปี 2473 แต่การดำเนินการก็เป็นไปด้วยความล่าช้า จนถึงปี 2474 จึง
 ได้ส่งร่าง พรบ.เทศบาลให้กรมร่างกฎหมายพิจารณาเทียบเคียงกับกฎหมายประเทศอื่นๆ แต่
 เนื่องจากกรมร่างกฎหมายต้องพิจารณาร่างพรบ.ภาษีอากรหลายฉบับในเวลานั้น จึงไม่
 สามารถพิจารณาร่างพรบ.เทศบาลให้เสร็จเรียบร้อยได้ก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงการ
 ปกครองปี 2475 ขึ้น (สนิธิ เทศานันท์, แผนพัฒนาการเมืองไปสู่การปกครองระบอบ
"ประชาธิปไตย". . . , หน้า 98) การปกครองแบบเทศบาลและพรบ.เทศบาลจึงเกิดขึ้น
 ขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 และในเรื่องนี้ ได้มีผู้กล่าวว่า คณะราษฎร
 โดยเฉพาะปรีดี รู้เรื่องพรบ.เทศบาลที่รัชกาลที่ 7 มีพระราชดำริที่จะจัดตั้งขึ้นในเวลานั้น
 จึงช่วงชิงทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 เสียก่อน (เรื่องเดียวกัน, หน้า ฉ)
 ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า ร่างพรบ.เทศบาลของรัชกาลที่ 7 ไม่ได้เป็นเหตุผลที่
 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 หรือเป็นเหตุผลที่คณะราษฎรจะต้องรีบกระทำ
 การดังกล่าว ทั้งนี้เพราะ เรื่องร่างพรบ.เทศบาลไม่ได้เป็นความลับที่จะทำให้คณะราษฎร
 เกรงว่า เมื่อราษฎรรู้เรื่องร่างพรบ.เทศบาลแล้ว คณะราษฎรจะดำเนินการเปลี่ยนแปลง
 การปกครองไม่ได้ แต่ในความเป็นจริง เรื่องพรบ.เทศบาลได้เป็นที่สนใจวิพากษ์วิจารณ์ของ
 สื่อมวลชนโดยเปิดเผยแล้วในเวลานั้น ดังจะเห็นได้จาก นสพ.บางกอกการเมือง ฉบับวันที่
 19 พฤศจิกายน และ 28 พฤศจิกายน 2472 ได้เสนอข่าวเกี่ยวกับร่างพรบ.เทศบาล และ
 แสดงความเห็นสนับสนุน รวมทั้งเสนอข้อคิดบางประการ และเมื่อเวลาล่วงเลยไปโดยไม่มี
 การประกาศใช้พรบ.เทศบาล ก็ยังได้มีเสียงเรียกร้องให้รัฐบาลเร่งดำเนินการในเรื่องนี้
 และมีการคาดคะเนถึงสาเหตุของความล่าช้าไปในหลายทาง และรัชกาลที่ 7 ก็ทรงมี

(เชิงอรธ ต่อหน้า 96)

นอกจาก "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ของปรีดี จะกล่าวถึง ระเบียบการปกครอง, รูปแบบการปกครอง ซึ่งมีรายละเอียดและเนื้อหาต่างๆ ดังที่กล่าวไปแล้ว "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ยังได้กล่าวถึง "การงานในทางปกครอง" อันแสดงให้เห็นถึงบทบาทและหน้าที่ของ รัฐในทางการปกครอง และทางบ้านเศรษฐกิจ สังคม ที่รัฐจะต้องดำเนินการ ซึ่งในเรื่อง "การงานในทางปกครอง" นี้ ได้แสดงให้เห็นถึงทัศนะของปรีดีที่มีต่อ "บทบาทและหน้าที่ของรัฐ" ด้วย

ในการอธิบายเรื่อง "การงานในทางปกครอง" นี้ ปรีดีได้กล่าวว่า การศึกษาถึงชนิดต่างๆ แห่งการงานของฝ่ายปกครอง ย่อมกระทบถึงปัญหาสำคัญที่ว่าฝ่ายปกครองมีหน้าที่จะต้องกระทำการประเภทใดบ้าง ซึ่งในเรื่องนี้ได้มีความเห็นแตกต่างกันอยู่มากมาย และปรีดีได้กล่าวถึงความเห็นที่แตกต่างกันนี้ว่า

ความเห็นที่ 1 เห็นว่าฝ่ายปกครองมีหน้าที่ที่จะต้องพะเพาะกิจการที่จำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อยเท่านั้น เช่น การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร การป้องกันอาณาจักร การจัดการรักษาวิสัยสมบัติ ส่วนกิจการในทางเศรษฐกิจ และกิจการที่เกี่ยวข้องกับบำรุงหรือเพิ่มพูนความสมบูรณ์ของราชนั้น จะต้องปล่อยให้เอกชนทางคนทางทำ เหตุฉะนั้น หน้าที่ของฝ่ายปกครองตามความเห็นนี้ จึงอยู่ในวงจำกัด รัฐโคดีออลตินิยมมีนามสมญาว่า รัฐตำรวจ (Etat gendarme).

(เจริญพรต ต่อจากหน้า 95) พระราชากระเส้าว่า "เรื่องการจัดตั้งเทศบาลนี้ รอมานาน จนกระทั่งมีผู้โจมตีว่ารัฐบาล "เอาเข้าลินซิก" เสียแล้ว. . ." (สุวดี เจริญพงศ์, "ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. . ." , หน้า 176) และเมื่อพิจารณาจาก คำอธิบายกฎหมายปกครอง ของปรีดี ที่บรรยายในปี 2474 นี้ ก็จะได้เห็นว่า ปรีดีได้กล่าวถึงพรบ.เทศบาลโดยเปิดเผยหลายครั้ง และกล่าวด้วยว่า ต่อไปจะมีพรบ.เทศบาลขึ้น รวมทั้งได้แสดงเหตุผลในเชิงสนับสนุนการปกครองแบบเทศบาลไว้ด้วย ดังนั้น ร่างพรบ.เทศบาล จึงไม่ได้เป็นความลับที่ปรีดี ซึ่งเป็นเลขานุการกรมร่างกฎหมายได้ล่วงรู้ จนเป็นเหตุให้ต้องรีบช่วงชิงทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองเสียก่อน ดังที่สนธิ เทชานันท์ ได้กล่าวไว้.

ความเห็นที่ 2 ความความเห็นนี้ ฝ่ายปกครองนอกจากมีหน้าที่ดังที่กล่าวในความเห็นที่ 1 แล้ว ยังมีหน้าที่เพิ่มความสุขสมบูรณ์ให้แก่ราษฎร เช่น การเศรษฐกิจมูลงชนิด รัฐบาลจะของเขาแซกแซงหรือเขาเป็นเจ้าของทุกการเอง การปล่อยให้เอกชนทางคนทางทำอาจจะมีเกิดการแก่งแย่ง ผลสุดท้ายใครมีกำลังในทางทรัพย์สินก็มีชัยชนะแก่ผู้ด้อยคน มีผู้ให้นามสมญาว่ารัฐที่ถือลัทธิที่ว่า รัฐผู้สงเคราะห์ (Etat-providence).

ผู้สอนเห็นว่า ในทุกวันนี้เกือบจะกล่าวได้ว่า แทบทุกประเทศรัฐได้เข้าเกี่ยวข้องในทางเศรษฐกิจ ส่วนการเกี่ยวของมากหรือน้อยก็สุดแต่ความนิยมของประเทศนั้นๆ แม้แต่ในประเทศสยามก็จะได้เห็นได้ว่ามีโรงงานหรือการเศรษฐกิจบางอย่างซึ่งรัฐได้ทำเอง หรือได้เขาแซกแซง¹

ซึ่งจะเห็นได้ว่า การแสดงทัศนะของปริทัศน์นำหนักไปในทางเห็นด้วยกับการที่รัฐจะมีบทบาทในการจัดการทางเศรษฐกิจ ไม่ใช่เพียงแต่ทำหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยเพียงอย่างเดียว และในเรื่องนี้ จะเห็นได้จากเค้าโครงการเศรษฐกิจของปริทัศน์ ที่ให้รัฐเข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญในการจัดการทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะกล่าวต่อไป แต่ใน "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" นี้ ปริทัศน์ได้อธิบายถึง "การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร" ไว้ด้วย ซึ่งคำอธิบายของปริทัศน์ในเรื่องนี้ มีความสอดคล้องกับความเห็นของปริทัศน์ที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจมาก ดังที่ปริทัศน์อธิบายว่า

ปัญหาข้อแรกก็คือ อยากรู้เรียกว่าความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งยังไม่มีการปฏิบัติเสถียรว่า การที่ปกครองไม่ใคร่ประสงค์ให้ราษฎรได้รับความสุขสมบูรณ์ แต่เป็นการทรงขาม ซึ่งทางรัฐก็ประสงค์ที่จะให้ราษฎรของตนได้รับความสุขสมบูรณ์ ขอความพิศการ อันเกี่ยวแก่ความสุขสมบูรณ์นั้นมีอยู่มาก แต่สิ่งสำคัญเหล่านี้ คงจะไม่มีใครปฏิเสธ คือ การมีอาหารรับประทานด้วยความพอใจ มีเครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่อาศัยเหมาะสมแก่ความสุข และความพอใจของบุคคล มีความสะดวกในการเคลื่อนที่หรือหมุนเวียนจากแห่งหนึ่ง การพักผ่อน และหาความเพลิดเพลิน

¹หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 156.

ร่างกายได้รับความเห็นใจเห็นอยู่เพราะได้ทำงาน แม้จะเป็นเด็ก เข่าชรา เจ็บป่วยก็ได้รับความสุขสมบูรณ์

วิธีที่ฝ่ายปกครองโคกระทำ อาจแตกต่างกันตามรัฐและตามลัทธิต่างๆ กล่าวคือ บางรัฐฝ่ายปกครองโคกระทำเพียงแต่การควบคุมและส่งเสริมให้เอกชนกระทำ หรือ ให้เอกชนรวมกันเป็นสหกรณ์กระทำขึ้น และในบางรัฐ โคลงมีอกระทำเสียเองแทนเอกชน¹

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความเห็นของปรีดีในเรื่อง "การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร" นี้ มีความสอดคล้องกับเค้าโครงการเศรษฐกิจมาก และปรีดีได้อธิบายถึง ชนิดแห่งการงาน ซึ่งฝ่ายปกครองจะต้องกระทำ โดยแบ่งเป็น 2 สาขาใหญ่ คือ ในทางเศรษฐกิจ และในทางสมาคมกิจ ในทางเศรษฐกิจ ปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องประคิษฐกรรม, ปรีวัชรกรรม, วิภาคกรรม และโลกยกรรม ส่วนในทางสมาคมกิจ ปรีดีได้กล่าวถึง การสาธารณสุข, การช่วยเหลือคนอนาถา และไว้ความสามารรถ, การพยากรณ์ และการศึกษา แม้ว่าในการอธิบายเรื่องนี้ ปรีดีจะอธิบายเพียงสั้นๆ ประมาณ 5 หน้า โดยไม่ได้อธิบายรายละเอียดมากนัก แต่การอธิบายในส่วนนี้ก็สะท้อนให้เห็นทัศนะของปรีดีในเรื่องบทบาทของรัฐในการจัดการทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งในทัศนะของปรีดี รัฐควรมีหน้าที่ที่จะต้องกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร รัฐไม่ควรมีหน้าที่แค่เพียงรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักรเท่านั้น ซึ่งทัศนะดังกล่าวของปรีดีนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดเจนในเค้าโครงการเศรษฐกิจในเวลาต่อมา

นอกจากเรื่อง "การงานในทางปกครอง" ดังที่กล่าวแล้ว "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ของปรีดียังประกอบด้วยเรื่อง "การคลังของประเทศ" และเรื่อง "คดีปกครอง" อีกด้วย ในการอธิบายเรื่อง "การคลังของประเทศ" ปรีดีได้อธิบายอย่างสั้นๆ ในเรื่อง เกี่ยวกับงบประมาณ, รายได้ และ รายจ่ายของประเทศ ส่วนเรื่อง "คดีปกครอง" ปรีดีก็ได้อธิบายเพียงสั้นๆ เช่นกัน ถึงวิธีการต่างๆ ที่ราษฎรผู้ได้รับความเสียหายจากการกระทำของฝ่ายปกครอง

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 177.

จะฟ้องร้องการกระทำของเจ้าหน้าที่ในทางปกครองได้อย่างไรบ้าง ซึ่งในเรื่องนี้ ปรีดีก็ได้อธิบายถึง "ศาลปกครอง" หลายครั้ง และได้แสดงความเห็นในทำนองที่ต้องการให้มีศาลปกครองขึ้นเพื่อกำเนินคดีที่เกี่ยวกับทางด้านการปกครอง ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

ในบางประเทศ เช่น ในประเทศคอนติเนนทัล ยุโรป มีอาทิ ฝรั่งเศส เยอรมัน อิตาลี และในประเทศญี่ปุ่น ได้มีศาลปกครองตั้งขึ้น แยกจากศาลยุติธรรมเพื่อวินิจฉัยคดีปกครอง แต่ในประเทศไทยมิได้มีศาลปกครองเช่นว่านั้น เหตุฉะนั้น ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายจากการกระทำของฝ่ายปกครอง จึงมีทางที่จะฟ้องหรือร้องทุกข์ได้เพียงจำกัด¹

ทัศนะของปรีดีในเรื่องเกี่ยวกับการจัดตั้งศาลปกครองนี้ ได้ปรากฏเสมอๆในงานชิ้นต่างๆของปรีดี ดังเช่น ในบทความเรื่อง "คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส" ซึ่งได้กล่าวไปแล้ว และใน "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" นี้ ปรีดีก็ได้อธิบายถึงศาลปกครองอีกหลายครั้งในทำนองเห็นด้วยและสนับสนุนจะให้มีการจัดตั้งขึ้นในประเทศไทย

เมื่อกล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ของปรีดีนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงหลักการปกครองในระบบประชาธิปไตยหลายประการ เช่น ชี้ให้เห็นถึงสิทธิของมนุษย์ชน เสรีภาพ เสมอภาค ภราดรภาพ, หลักการที่อำนาจสูงสุดในประเทศเป็นของประชาชนในระบบประชาธิปไตย, หลักการแบ่งแยกอำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการ และการมีสภาผู้แทนราษฎรที่เป็นตัวแทนของประชาชนในระบบประชาธิปไตย นอกจากนี้ ปรีดียังได้กล่าวเปรียบเทียบการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับการปกครองในระบบประชาธิปไตยในคำต่างๆ แม้ว่าจะไม่ได้อธิบายเปรียบเทียบอย่างชัดเจนโดยตรงก็ตาม และยังได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในทางเศรษฐกิจ ที่ปรีดีเรียกว่า การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ทั้งได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเองคั้งในรูปแบบของเทศบาล และเสนอความเห็นในเรื่องศาลปกครอง รวมทั้งความเห็นปลีกย่อยอื่นๆคั้งที่ได้กล่าวไปแล้ว ดังนั้น "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" ของปรีดี จึงกว้างขวางและจริงจังจนบุคคลผู้อ่านให้

¹ หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า 190.

เกิดความสนใจในกิจการของบ้านเมือง และปรารถนาที่จะเข้ามีส่วนร่วมในการปกครองตนเองมากยิ่งขึ้น "คำอธิบายกฎหมายปกครอง" จึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์แห่งการอภิวัฒน์เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ดังที่ปรีดีได้กล่าวไว้

เมื่อกล่าวโดยสรุปอีกครั้งหนึ่ง สำหรับ "ความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475" นี้ ก็จะได้เห็นว่า ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ปรีดีได้มีความเห็นถึงข้อจำกัดบางอย่างของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และมีความสนใจในปัญหาบ้านเมืองตั้งแต่ครั้งยังเป็นนักศึกษา ทั้งสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าถึงวิธีการที่จะแก้ไขปัญหานั้น จนถึงได้มีความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และได้พยายามดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น เมื่อสำเร็จการศึกษาและกลับเข้ารับราชการในประเทศไทย ก็ได้พยายามเคลื่อนไหวเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับการปกครอง และได้ส่งเสริมและแนะนำให้คนเห็นคุณค่า หรือความดีงามของการปกครองในระบอบราชาธิปไตย ทั้งได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าในเวลานั้น การเคลื่อนไหวดังกล่าวจะกระทำไม่ได้โดยยาก เนื่องจากการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้มีกฎหมายจำกัดสิทธิ เสรีภาพ ในการแสดงความคิดเห็นและการกระทำ อันจะเป็นการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและทางเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในเวลานั้น แต่ปรีดีก็ได้พยายามดำเนินการเผยแพร่ความคิดเห็นและความรู้ทางด้านการเมืองการปกครอง และความรู้ทางด้านเศรษฐกิจ ในลักษณะที่เป็นวิชาการ โดยอาศัยการสอนที่โรงเรียนกฎหมาย การตั้งโรงพิมพ์นิตยสาร และพิมพ์หนังสือนิตยสาร และหนังสือกฎหมายอื่นๆออกเผยแพร่ รวมทั้งการเขียนบทความแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่างๆ ซึ่งบทบาทของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นั้น เป็นบทบาทที่เด่นเป็นพิเศษเมื่อเทียบกับผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 คนอื่นๆ ซึ่งดูเหมือนจะไม่มีผลงานในด้านการแสดงความคิดเห็นในลักษณะที่เปิดเผยต่อสาธารณชนในวงกว้างอย่างในกรณีของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 นี้ และบทบาทดังกล่าวของปรีดีนี้เอง ที่มีส่วนทำให้ปรีดีได้รับการยอมรับให้เป็นผู้นำทางความคิด และเป็นผู้นำของ

คณะราษฎรทางค่านพลเรือน ทั้งเป็นศูนย์กลางของคนรุ่นใหม่ที่มีความคิดก้าวหน้าในเวลานั้น¹ และเมื่อกล่าวสำหรับความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ก็อาจกล่าวได้ว่า ปรีดีมีความต้องการการปกครองในระบอบประชาธิปไตย และเห็นถึงข้อจำกัดของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากรบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ให้เป็นการปกครองแบบประชาธิปไตย และต้องการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมกับประเทศอื่นๆ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ ปรีดีมักจะยกตัวอย่างความเจริญของประเทศต่างๆ มาเปรียบเทียบอยู่เสมอในการเสนอความเห็นของตน และปรีดีก็ได้ตระหนักและชี้ให้เห็นถึงปัญหาของสยามในเวลานั้น ในปัญหาเรื่อง เอกราชในทางศาล, ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และฐานะพิเศษของคนต่างด้าว, ปัญหาความไม่สมบูรณ์ทางประการของกฎหมายที่ใช้อยู่ในเวลานั้น, ปัญหาสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคของประชาชน, ปัญหาการมีสิทธิมีเสียงในการปกครองตนเองของประชาชน รวมถึงปัญหาทางด้านการจัดการทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งความเห็นในเรื่องต่างๆ เหล่านี้ ได้ปรากฏอยู่ในงานเขียนของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ดังที่ผู้เขียนได้กล่าวไปแล้ว และเมื่อพิจารณาความคิดทางการเมืองของปรีดีจากผลงานในเรื่องต่างๆ ของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ก็จะเห็นได้ว่า หลัก 6 ประการของคณะราษฎร อันประกอบด้วย หลักเอกราช, หลักการรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน, หลักการเศรษฐกิจ, เสมอภาค, เสรีภาพ และการศึกษา ที่ปรีดีได้เป็นผู้เสนอขึ้นในที่ประชุมผู้ก่อการฯ และได้ประกาศเป็นเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรที่ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ใน "ประกาศคณะราษฎร" นั้น เป็นหลักการที่เป็นผลมาจากความคิดเห็นของปรีดีในการที่จะแก้ไขปัญหาค้างๆ ของประเทศสยามในเวลานั้น ซึ่งเป็นความคิดของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 นี้ และเป็นความคิดที่สืบต่อมาจนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 อันแสดงให้เห็นว่า ความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ ได้มีผลอย่างสำคัญต่อการดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองของปรีดี

¹ เกียรติชัย พงษ์พานิช, ปรีวิถี 2475 (พระนคร: แพร่พิทยา, 2514), หน้า 97.

อ้างจาก John Coast, Some Aspect of Siam Political (New York: Institute of Pacific Relation, 1953), p.3.

และต่อการดำเนินงานภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น ซึ่งความเห็นของปรีดี
ในเรื่องต่างๆในช่วงเวลาดีก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดเจนและ
เป็นรัฐธรรมนูญมากขึ้น ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบาย
ให้ชัดเจนในบทต่อไป.